

Mayurqa

V època

REVISTA DEL DEPARTAMENT DE CIÈNCIES HISTÒRIQUES I TEORIA DE LES ARTS

Número 2
2020

Universitat
de les Illes Balears

Departament
de Ciències Històriques
i Teoria de les Arts

Edicions
UIB

ÍNDIX

Miscel·lània

- Las esculturas ligeras relizadas en papelón, esas grandes desconocidas.
Desde el siglo XV en la Corona de Aragón, Valencia, España..... 1-11
Rosenda María Román Garrido
- «Unos cuatrocientos moriscos ricos». Un intent d'establir-se en terres
de cristians (Menorca, 1613)»..... 12-21
Jaume Serra i Barceló i Margalida Bernat i Roca
- Visiones y mortificaciones como mecanismos de control en un monasterio del siglo XVIII:
las monjas visionarias de Malagón»..... 22-33
Francisco José García Pérez
- Pràctiques socialistes i nació a les Illes Balears (1931-1936)..... 34-44
Aurelio Martí Bataller
- Josep Fontana i l'ús social de la història 45-54
Jaume Claret Miranda

Innovació didàctica

- Vida cotidiana y ocio en el Tardofranquismo y la Transición a la democracia en
España 1968-1986: un proyecto didáctico de Historia Oral para alumnos de secundaria» 55-64
José Mª Gago González

Entrevista

- Isabel Moll. La Història sense barreres» 65-70
Pere Salas Vives

Recursos i fonts documentals

- El Fons Històric de Fundació Endesa a les Illes Balears,
una eina per a la història contemporània 71-75
Miquel À. Marín Gelabert

Ressenyes

- Antoni Riera Melis, *Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana*.
Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2017. 464 pp.....76-77
Miguel Gabriel Garí Pallicer
- Magdalena Cerdà, Antònia Juan i Tina Sabater (coords.), *La condició femenina a l'edat mitjana. Entre protagonisme i marginalitat*. Palma: Edicions UIB – Institut d'Estudis Baleàrics, 2017, llibre electrònic
Cristina Ortiz Moreno78-80
- Mercè Gambús i Miquela Forteza (eds.), *Les pintures murals del claustre franciscà de Sant Bonaventura de Llucmajor*. Mallorca. De la restauració a la interpretació. Palma: Edicions UIB, 2019
Maria del Mar Escalas Martín81-82
- Antoni Vidal Nicolau, *La Guerra Civil a Llucmajor*. Palma: Illa Edicions, 201983-84
Pau Tomàs Ramis
- Luis Blanco Domingo, *Libros como trincheras. La biblioteca de la Universidad de Zaragoza y la política bibliotecaria durante la Guerra Civil Española (1936-1939)*. Zaragoza: Ed. Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2018, 420 pp.....85-86
Cristina Martínez Núñez
- Manuela Aroca Mohedano, *Sindicatos y turismo de masas en las Baleares. Del Franquismo a la Democracia*. Palma: Edicions Documenta Balear, 2018, 280 pp.....87-89
Pere Fullana Puigserver

Notícies

- VII Seminari d'Estudis Medievals. «Ciutat és congregació concordant de moltes persones».
La ciutat medieval i les seves gents90-92
Antònia Juan i Magdalena Cerdà
- Jornada: Sant Vicenç Ferrer i Mallorca93-94
Antoni Mas Forners
- Seminari: els darrers andalusos95-96
Antoni Mas Forners
- Jornades d'Història Contemporània 201897-98
Elisabeth Ripoll Gil
- Tesis doctorals i treballs de fi de màster llegits el curs 2018-201999-100

MISCEL·LÀNIA

LAS ESCULTURAS LIGERAS REALIZADAS EN PAPELÓN,
ESAS GRANDES DESCONOCIDAS. DESDE EL SIGLO XV
EN LA CORONA DE ARAGÓN, VALENCIA, ESPAÑA

THE LIGHTWEIGHT SCULPTURES MADE ON PAPER,
HIGHLY UNKNOWN BY THE MAJORITY. SINCE THE 15TH
CENTURY IN THE CROWN OF ARAGON, VALENCIA, SPAIN

Rosenda María Román Garrido
Institut valencià de Conservació,
Restauració i Investigació.
IVCR+i, Generalitat Valenciana

Resumen: Mediante un proyecto de intervención en la imagen de la Virgen de los Desamparados del siglo XV, en la Basílica de la Virgen de los Desamparados, Valencia,¹ se pudo investigar esta tipología tan poco conocida por el público como son las esculturas ligeras. Apoyándonos en estudios científicos que nos dieron un conocimiento de la obra, tanto estructural como materialmente, se comenzó un proyecto de investigación, en el que se buscaba su origen y posibles causas de la aparición anticipada en Valencia, con respecto al resto de la península. El artículo concluye con la realización de una escultura de papelón como hipotéticamente se elaboraría en el siglo XV.

Palabras clave: Escultura ligera, papelón, escultura gótica, Virgen Desamparados, moldes de escayola.

Abstract: Thanks to an intervention project on the image of the Virgin of the Homeless of the 15th century (which is in the Basilica of the Virgin of the Homeless, Valencia, Spain), it has been possible to know and investigate this type of sculpture, under-researched and unknown by the vast majority, that is the Lightweight Sculpture. Helped by some previous scientific studies we had a knowledge integral of the piece, both structural and material. With these premises, a research project was started on Lightweight Sculpture, searching its origin and the possible causes that allowed to make in Valencia this type of sculptures in the 15th century, earlier than the rest of the peninsula. This article culminates with the completion of a Paper Sculpture such as was made in the fifteenth century.

Keywords: Lightweight sculpture, paperboard, gothic sculpture, Virgin of the Homeless, plaster mould.

¹ AAVV, *La Restauración de la Virgen de los Desamparados y su Camarín*. Valencia: Generalitat Valenciana, 2016.
— Recibido el 19 de febrero de 2019, aceptado el 24 de abril de 2019.

El origen del proyecto: la Virgen de los Desamparados²

Los orígenes de esta imagen³ se sitúan alrededor de 1416, cuando Alfonso V el Magnánimo concede a la Archicofradía de la Virgen de los Desamparados, el privilegio por el que se da potestad para hacer una imagen titular del «Hospital dels Ignoscents, Folls e Orats»⁴ y de la Cofradía.

La escultura de la Virgen de los Desamparados es una imagen primitiva, un icono-féretro, que se colocaba sobre los féretros de los ajusticiados para velarlos (Imagen 1). Para ello estaba en posición yacente,⁵ con la cabeza recostada en un almohadón,⁶ es decir, la imagen primitiva tenía su lado

superficial posterior plano para poder adaptarse a la caja de los féretros; igualmente su cabeza se inclinaba en virtud de la elevación impuesta por el relieve de una almohada. El fin era acompañar y dar sepultura a los cadáveres de los ajusticiados, depositándose encima del cuerpo sin vida.⁷ La asistencia a los condenados a la horca se establece en el capítulo octavo de las primitivas constituciones, aprobadas por el rey don Fernando de Antequera, en Morella. La nueva cofradía quedaba autorizada para recoger los restos desprendidos de los ajusticiados y darles cristiana sepultura. Se iniciaba previamente una procesión que salía desde la Plaza Serrano de la Ciudad de Valencia hasta el Barranco del Carraixet.

Imagen 1, A y B: Imagen de la Virgen de los Desamparados. S. XV. Valencia.

² José Vicente Ortí y Mayor, *Historia de la sagrada imagen de María Santísima de los Inocentes, y Desamparados, patrona especial de la Ciudad, y Reyno de Valencia*. Valencia: Joseph Thomàs Lucas, 1767, p. 1-170.

³ Emilio María Aparicio Olmos, *La imagen original de N^{ra} S^{ra} de los Desamparados*. Valencia: Tipografía Colón, 1978, p. 17-43.

⁴ José Rodrigo de Pertegás, *Historia de la real Cofradía de Nuestra Señora de los Inocentes mártires y desamparados de la Venerada imagen y de su capilla*. Valencia: Imp. Hijos de F. Vives Mora, 1922, p. 24-34.

⁵ Felipe Garín Ortiz, «La iconografía originaria de la advocación mariana de los Desamparados», *Revista de la Sociedad Española de Amigos del Arte* (tomo XIII-4° trimestre 1941), p. 34.

⁶ Emilio María Aparicio Olmos, *La imagen original...*, *op.cit.*, p. 36-47

El hecho de ser una imagen que iba «sobre los cosos», así como el salir en procesión,⁸ suponía un desgaste de la imagen y el motivo de tanto «dopar», es decir, reparar o revestir. Tal y como queda reflejado en los documentos del Archivo de la Real Cofradía de Nuestra Señora de los Desamparados, quedan referenciadas las diferentes y numerosas

⁷ Emilio María Aparicio Olmos, *La imagen original...*, *op.cit.*, p. 28-29.

⁸ Marqués de Cruilles, *Guía urbana de Valencia antigua y moderna*. Valencia: Imprenta José Rius, 1876, p. 90.

intervenciones en la imagen debido a la materia, el papelón o papel de trapos. Ya en 1443, muy próxima a su fecha de ejecución, se deben encarnar los rostros debido a su uso y manipulación.

La imagen era considerada popularmente una talla,⁹ debido a su situación en la Basílica, y al permanecer siempre vestida (manto, armazón que lo sostiene, peto, aureola, corona,...) quedaba oculta la verdadera materia. Las manos que actualmente conserva, así como las estructuras de refuerzo posteriores de la imagen y las figuras de los Santos Inocentes y del Niño (cuya datación es del siglo XIX), son de madera. Aun así, en los años 40, el historiador Felipe Garín ya comenta que la imagen estaba construida en un material poco sólido, cartón endurecido, ya que tenía como misión ser una Virgen viajera y eso exigía un material extraordinariamente liviano.

La confirmación científica del material con el que está realizada, la técnica de papelón,¹⁰ fue gracias a los estudios previos acometidos por el IV-CR+i mediante la fluorescencia de rayos X dispersiva en energía (EDXRF), microscopia electrónica de barrido con microanálisis (SEM-EDX), y sobre todo, la videoendoscopia y la radiografía.

En la endoscopia,¹¹ se pudo contemplar el interior hueco de la cabeza por primera vez mediante un orificio que estaba tapado con un tapón de corcho antiguo. Al comenzar la videoendoscopia se pudo constatar que la escultura estaba hueca en el interior (Imagen 2), pues se observaba tela impregnada con estuco y se veían claramente unas grafías góticas sobre papel o pruebas de notario, como se las denomina. Además, las marcas de la textura del cabello estriado eran bastante visibles, como prueba de haber utilizado un molde y haber ejercido presión.

Imagen 2: Detalle de la Virgen de los Desamparados. S. XV. Valencia. Imagen de endoscopía del interior de la cabeza. Grafías góticas

Con todos estos datos recogidos, se corroboró la teoría de que la cabeza de la Virgen estaba hecha con la técnica de papelón y se señaló su posible datación, pues las grafías góticas estaban datadas entre finales del siglo XIV e inicios del XV.¹²

Por otra parte, la radiografía realizada a la Virgen de los Desamparados (Imagen 3), nos permitió estudiar detalladamente la morfología de todos los elementos hallados en su estructura interna y los materiales empleados. A nivel estructural, apreciamos que la cabeza y cuello formaban una misma pieza. Ésta se englobaba con el resto de la estructura de la imagen mediante un panel de madera (el alma de madera),¹³ tal y como se contemplaba en la radiografía. De esto, deducimos que el método de construcción se basó en la fabricación de la cabeza y el cuello por separado, para luego unirlos, junto al resto de la estructura de la Virgen, mediante mechones de madera o metálicos, al sistema de armazón de madera. Cabe destacar que en la radiografía se observaba un daño a nivel del cuello, craqueladuras posiblemente causadas por un peso

⁹ Felipe Garín Ortiz, «La iconografía originaria»..., *op. cit.*, p. 36.

¹⁰ Papel de trapos, es decir, pulpa de lino y algo de algodón con carga y cola orgánica. A menudo reforzado con tela de lino.

¹¹ Leonor Labastida Vargas, «El empleo de la videoendoscopia en el estudio de la imaginería ligera o de pasta de caña», *Anales del Instituto de investigaciones estéticas* 87 (2005), p. 199-207.

¹² Información obtenida gracias al asesoramiento de un especialista en el campo de la paleografía.

¹³ Como comúnmente se denominaba en el fervor popular.

excesivo (coronas y demás complementos) donde la técnica de papelón es más frágil.¹⁴

Con todos estos datos, ya habíamos recopilado suficientes conocimientos para comenzar a entender y estudiar el mundo de las esculturas ligeras.

Imagen 3: Radiografía de la escultura de la Virgen de los Desamparados.

El origen de las esculturas ligeras

Esta técnica tiene un origen oriental (ya se desarrollaba aproximadamente en el año 100 d.c. en China, Persia e India) y consistía en superponer capas de material, muchas veces reciclado, con la ayuda de moldes para confeccionar objetos como

cascos, ataúdes, esculturas o formas diversas. Llegó a Europa a través de los comerciantes venecianos en el siglo XV, gracias a sus intercambios comerciales con Oriente, donde adoptó el nombre de «cartapesta».¹⁵ Esta se desarrolló en Italia durante los siglos XV-XIX y consistía en, mediante el uso de papel maché y estuco, elaborar esculturas completamente vacías en su interior, realizadas sobre un molde predefinido.

Los estudios recientes apuntan a que este tipo de escultura se empleó en la tradición de escultura medieval efímera italiana para la realización de montajes festivos en solemnes celebraciones. La primera documentación data de 1461, con la realización de cuatro evangelistas por Giuliano da Maiano. Fue empleada también por grandes escultores, entre ellos Donatello, Michelangelo y Sansovino, quienes usaban esta técnica para crear los modelos que posteriormente serían reproducidos con materiales más sólidos, e incluso también como sustitución de los nobles, quedando como material definitivo de la obra. Se recurría a esta técnica porque daba como resultado objetos fáciles de transportar, manejar y baratos en el coste, cosa muy útil para los artistas. Ya Giorgio Vasari menciona a Jacopo Della Quercia como inventor de modelos de alma de madera y materia novedosa.

En la época barroca, sigue la producción de objetos con «cartapesta». Gian Lorenzo Bernini,¹⁶ por ejemplo, recurrió a la pasta de papel para la producción de modelos en la fase de elaboración formal de diferentes materiales, como podemos ver en los dos Ángeles para el Baldaquino de San Pedro ejecutado en «cartapesta».

En el siglo XIX hubo una decadencia artística, pues muchos clérigos criticaron el empleo de este material para la elaboración de las imágenes de culto, pero actualmente, esta técnica ha resurgido en Lecce, con la Escuela Umbra «cartapesta» de

¹⁴ Curiosamente, se puede observar en otras radiografías de esculturas de papelón, como la Virgen de los Remedios de Huelva y Virgen del Socorro de Antequera, ambas del siglo XVI.

¹⁵ Ezio Flammia, *Storia dell'arte della cartapesta*. Roma: Arduino Sacco, 2011.

¹⁶ Paolo Biscottini, Raffaele Casciaro, *La scultura in cartapesta Sansovine, Bernini e I Maestri Leccesi tra tecnica e artificio*. Milano: Silvana Editoriale, 2008, p. 10-50.

Massa Martana, donde se enseña la especialidad con maestros de esta técnica de Lecce.

Durante la dominación española de Italia, hubo un intercambio y movimiento de artistas españoles e italianos entre el Reino de Nápoles, Sicilia y la Corona de Aragón, y por medio de estos intercambios se introdujo esta novedosa técnica escultórica en España.

Ésta nueva técnica se utilizó para la confección de esculturas destinadas al uso procesional y cuyo objetivo prioritario era aliviar el peso de las imágenes, pero no con carácter efímero como siempre se había creído, sino duradero. Desde mediados del siglo XVI se extendió su uso y se recurrió a utilizar distintas técnicas en el empleo del papelón y fibras vegetales. Ya en el XVII, esto derivó en la colocación de telas encoladas a esculturas con alma de madera (tableros que sirven de armazón), surgiendo también la modalidad de imagen «vestida» o «de candelero».¹⁷

Existen evidencias de la utilización de la técnica española del papelón de manera generalizada, encontrándose primero en la Corona de Aragón, y desde principios del siglo XVI, en Castilla y Andalucía. Esta técnica se exportó a América y se fusionó con técnicas tradicionales prehispánicas, pues ya existían figuras de dioses realizadas con materiales ligeros, como la pasta de caña de maíz¹⁸ (zona de México) y la madera Maguey¹⁹ (zona de Perú). Con esta nueva técnica se confeccionaban imágenes y crucifijos que luego se exportaban a España y se repartían por toda la geografía. Algunos de ellos todavía se conservan (Imagen 4).²⁰

Imagen 4: Cristo del Consuelo. Catedral de Segovia. Taller de Telde. Pasta de Maíz

Esculturas ligeras en distintas zonas de España

En Andalucía y Castilla, a principios del siglo XVI nos encontramos ejemplos de escultura de papelón. Según Felipe Pereda,²¹ en 1499 cambió el panorama en lo referente a la dotación de imágenes de bulto. Se necesitaban unas imágenes modestas para dotar a los templos que se iban reconquistando de los árabes en la Península, así que los Reyes Católicos, más concretamente, la reina Isabel la Católica, puso en marcha el mecanismo de fabricación de ornamentos y esculturas para las nuevas iglesias consagradas. El 1500, en Granada, la reina encargó al maestro Huberto Alemán, principal imaginero responsable, la empresa de fabricar reproducciones de imágenes en serie. Para ello trabajaba en moldes, una producción seriada e inventariada por él mismo, un concepto bastante moderno de elaboración. En cuanto al material

¹⁷ Es decir, un maniquí de peso muy ligero con cabeza y manos talladas en madera y revestidas con ropa real, lo cual fue evolucionando a lo largo del tiempo según los gustos.

¹⁸ Se utiliza la médula de la caña de maíz para conglomerarlas en bloques, moldearlas y recubrirlas con baba de nopal y una pasta hecha con la misma caña y bulbo de orquídeas.

¹⁹ Leonor Labastida Vargas, «Imaginería ligera o de pasta de caña», *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas* 87 (2005), p. 199-208. La madera sirve de armazón interior, se recubre de pasta de yeso y almidón. Luego se colocan telas impregnadas con estuco: cola y carbonato cálcico.

²⁰ Cristo del Consuelo. Capilla de la Catedral de Segovia. Taller de Telde. Pesa 5,700 kg y mide 206 x 170 x 50 cm. Pasta de maíz. Cortesía del Centro de Conservación y Restauración de Bienes culturales de Castilla y León.

²¹ Felipe Pereda, *Las imágenes de la Discordia, política y poética de la imagen sagrada en la España del cuatrocientos*. Madrid: Marcial Pons, Ediciones Historia, 2007, p. 298.

que se utilizaba en este tipo de esculturas, aparece en un documento hablando del *Sicuço* molido y negro fuerte,²² pero ya no encontramos más documentación al respecto, sino que existe, como ocurre en el tema de la escultura en general, un vacío documental.

Hay varios ejemplos de esculturas de Vírgenes con Niño que, curiosamente, siguen un mismo patrón. Un ejemplo sería el caso de la Virgen de Nuestra Señora del Carmen de Antequera, la Virgen del Remedio de Villarrasa y la Virgen de la Luz de Lucena del Puerto. Todas tienen como eje central un soporte de madera de pino (Imagen 3) con telas encoladas y los volúmenes del rostro de la Virgen, las manos y la figura del Niño han sido modeladas mediante pasta de papel. Además, las fibras de las telas son de lino, igual que la pasta de papel (papel de trapos). Probablemente estas tres imágenes toman como modelo una escultura castellana, la Virgen de los Hornillos de Valladolid, inspirada en una de origen nórdico, como la Virgen con el Niño de Westfalia. Lo interesante sería saber si todas estas vírgenes provienen del mismo molde, pero de momento no se ha podido comprobar.

La Virgen de los Remedios de Villarrasa (Huelva) es un ejemplo a estudiar por la semejanza con nuestra imagen tanto a nivel técnico como estructural, como se ha podido observar gracias a las radiografías realizadas a ambas imágenes (Imagen 5). La de Huelva es una escultura del siglo XVI restaurada por el IPHA en 1998,²³ dorada y policromada de técnica mixta (tela encolada, fibra de papel y madera). En la radiografía se aprecia una tabla central que sirve de armazón y elementos metálicos que refuerzan la estructura junto con unas manos y cabeza realizadas en papelón. Un detalle a destacar a nivel de cuello, son las craqueladuras, muy similares a las que presenta nuestra Virgen de los Desamparados.

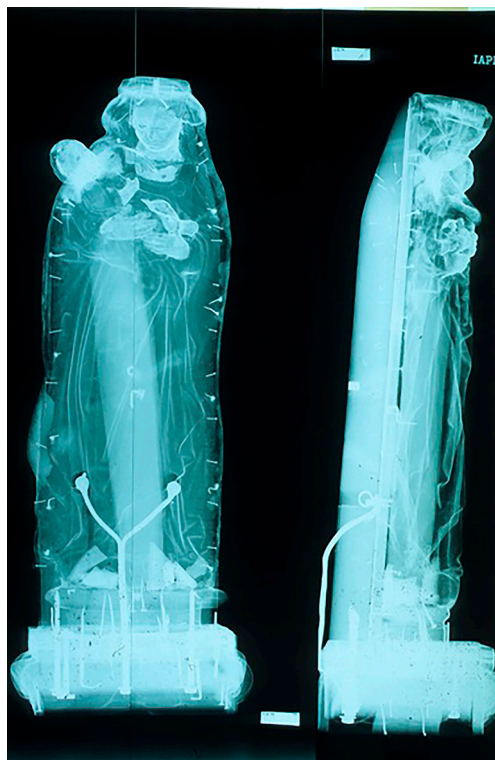

Imagen 5: Virgen de los Remedios Villarrasa, Huelva. S. XVI. Radiografía

Se han encontrado otros ejemplos de escultura ligera realizados con la técnica de papelón en el resto de la Península, pero ninguno con una datación de principios del siglo XV. Únicamente en Valencia, se conservan esculturas ligeras de este periodo, como veremos seguidamente.

Esculturas ligeras en Valencia

Sus antecedentes podrían venir de la tradición de las Entradas Reales²⁴ en toda la Corona Aragón. Significativas fueron la de Martín El Humano, a mediados de 1401, y la de Fernando I de Aragón, el 23 de diciembre 1414. Los orígenes de las Entradas Reales²⁵ tienen su sentido y razón, al no existir una única capital en la Corona de Aragón, pues tanto Barcelona, Zaragoza y Valencia pugnaban por conseguir que el monarca residiese

²² Es decir, un componente vegetal y una cola.

²³ Eva Villanueva y Gracia Montero, «Investigación y tratamiento de la Virgen de los Remedios de Villarrasa (Huelva)», *Revista intervención idea. Criterios y métodos. PH Boletín* 29 (1999), p. 99-108.

²⁴ Teresa Ferrer Valls, «La fiesta cívica en la ciudad de Valencia en el s. XV», *Cultura y representación en la Edad Media*. Alicante: Instituto Alicantino Juan Gil Albert, 1994, p. 145-169.

²⁵ Teresa Ferrer Valls, «La fiesta cívica»..., *op.cit.*, p. 155.

el mayor tiempo posible en la ciudad debido a los beneficios políticos que ello reportaba.

Los festejos en la ciudad de Valencia eran muy importantes en el siglo xv. En un principio, la ciudad subvencionaba y pagaba los entremeses²⁶ que participaban en la fiesta, e incluso se contrataba artistas y *maquinaires* que venían de diferentes lugares, como es el caso de Joan Oliver contratado como artífice de entremeses.²⁷ Estas piezas decoraban el recorrido por donde circulaban las Entradas Reales y estaban confeccionados con cartón, al igual que las carrozas.

Los entremeses más antiguos que encontramos documentados son profanos, no religiosos. Los principales oficios participaban en la procesión con entremeses de cartón²⁸ que consistían en bestias o castillos y galeras, montados sobre carros, incluso algunos tenían un mecanismo de articulación. Un ejemplo de ello fue en la entrada del príncipe Juan en 1373, donde el oficio de carpinteros y pescadores ofreció un espectáculo que consistía en un enfrentamiento entre una carroza representando un castillo y dos galeras, todas elaboradas en cartón.

Las Rocas del Corpus se aprovecharon de los elementos tradicionales de esta fiesta pública, para adaptarlos a un contenido religioso. Un ejemplo de ello es el «*Drac de Sant Jordi*» o la «*Cuca de Santa Margarida*» (Imagen 6). En 1435 se construía la «Casa de les roques» para albergar estos carros triunfales. La urgencia de construir un edificio que albergara y protegiera las Rocas, se debía a que está documentado que se deterioraban e incluso se llegaban a dañar tanto que había que repararlas cada año.

Actualmente, la más antigua que se conserva en la Procesión del Corpus de Valencia es *La Diablera* o *Roca de Plutón*, que data de 1512 y

Imagen 6: Las Rocas. Procesión del Corpus, Valencia.

que contiene todavía la presencia de numerosos demonios realizados en cartón, que representan a las religiones no católicas o, en concreto, a la dominación de los moros, antes de la Reconquista. En estos carros triunfales y entremeses de las Entradas Reales pudieran estar los antecedentes de la escultura ligera.

Un aspecto que nos complementaría el estudio de este tipo de esculturas sería descubrir la autoría de la imagen de la Virgen de los Desamparados, pero esta autoría es, de momento, una incógnita. Muchos historiadores han intentado ver un taller con una producción e incluso asociaron distintas esculturas a ese mismo autor o taller,²⁹ pero no se ha llegado a ningún veredicto.

Una de las imágenes que podría ser del mismo taller es la de *San Miguel* del Monasterio de Lliria,³⁰ Valencia, desaparecida en 1936. La imagen vestía de guerrero llevando una lanza en la mano derecha que clavaba en el cuerpo del demonio y en el brazo izquierdo portaba un escudo. Tenía una armadura de hierro, la cual se podía poner y quitar dependiendo del momento. Esta era una

²⁶ Teresa Ferrer Valls, «La fiesta cívica»..., *op.cit.*, p. 153.

²⁷ S. Carreres Zacarés, *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo reino, Valencia*. Valencia: Imprenta Hijo de F. Vives Mora, 1925, p. 84.

²⁸ Miguel Ángel Herrero Contell - Isidre Puig, «Materials i procediments tècnics utilitzats pels artistes i artesans de València en la confecció dels entremesos de les Entrades del rei Martí i el rei Ferran (1402, 1414)», *Ars Longa* 26 (2017), p. 33-50.

²⁹ Asunción Mocholí i Roselló, *Pintors i altres artífers de la valència medieval*. Valencia: Universitat Politècnica de València, 2012, p. 532.

³⁰ Ana Mª Buchón Cuevas, «La escultura medieval en Lliria», Jorge Hermosilla Pla, *Lliria. Historia, geografia y Arte. Nuestro pasado y presente*. Valencia: Universitat de València, 2011, p.176-177.

novedad que servía para datarlo en el siglo xv, en concreto a principios de siglo. Según Tormo,³¹ este *San Miguel* de Llíria se ajustaba al modelo de esculturas cuatrocentistas del santo y lo vincula al *San Miguel* que se conserva en el Museo Histórico del Ayuntamiento de Valencia, realizado en cartón piedra y telas encoladas, con el cual guarda gran parecido.

Este *San Miguel* del Ayuntamiento de Valencia (Imagen 7), de cartón piedra y telas encoladas está datado en el siglo xv, mide 147 x 90 x 50 cm y tiene 7 palmos de altura. Procedía de la Antigua casa de la Ciudad, el antiguo ayuntamiento, en la Capilla de los Jurados. Está catalogado como anónimo, es del periodo cuatrocentista y cuenta con influencias flamencas, borgoñesas e italianas.

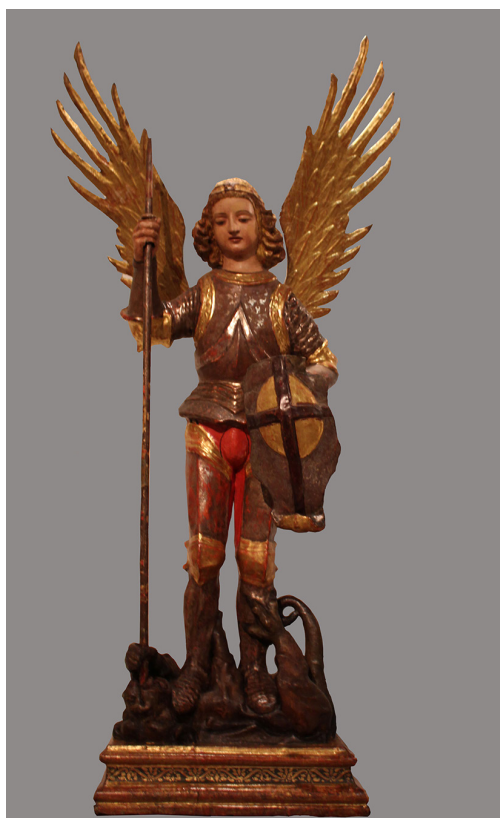

Imagen 7: San Miguel, s. XV. Museo Histórico del Ayuntamiento de Valencia.

Otros ejemplos que no tienen que ver con el posible taller que realizó a la Virgen de los Desamparados, serían los relieves decorativos de los ángeles del retablo renacentista de la Virgen de la Esperanza, de Isaac Hermes, de la Capilla de los Reyes del antiguo Convento de Santo Domingo de Valencia, la actual Capitanía General.

Ya posteriormente, en el siglo xvii, encontramos documentación sobre una escultura de *San Cristóbal* de Tomás Comergues (Imagen 8), encargada por el gremio de los «Pelaires» de la lana. Esta imagen medía 6 metros de altura y fue destruida durante la Guerra civil, en 1936. Por otra parte a partir de principios del siglo xviii, encontramos esculturas de Cristos crucificados pero en colecciones particulares, por lo cual son difíciles de estudiar.

Imagen 8: San Cristóbal. Tomás Comergues. S. XVII. Técnica de papelón. Desaparecido.

³¹ Imagen escultórica calificada por Elías Tormo en su guía *Levante* (Madrid, 1923, p. 185) como «de lo más bello e importante del arte escultórico europeo por 1410».

Posibles causas del anticipo de las esculturas de papelón en Valencia. La accesibilidad a la materia. Molinos papeleros

Los primeros molinos papeleros³² de Europa fueron erigidos por los musulmanes, siendo Xàtiva, ciudad perteneciente a Sharq al-Andalus, el único núcleo papelero documentado. Esta ciudad distaba de Valencia unos sesenta kilómetros, por lo que había una buena comunicación comercial entre ellas. Los obradores de papel era una especialidad de los artesanos de la morería de Xàtiva, población mudéjar. Después de la conquista cristiana, no sólo perduró esta actividad, sino que se produjo una renovación tecnológica significativa, pues se obtenía un papel de calidad superior, mientras que en pequeños molinos domésticos, reservados a la población mudéjar, se fabricaba papel de poca calidad, también para escribir u otros usos.

El proceso de elaboración del papel empezaba con una clasificación manual de los trapos de lino, según sus cualidades. Tras humedecerlos, se sumergían en un «pilón» o pudridero durante 5 o 6 semanas, periodo en el que sufrían un proceso de fermentación. Luego se deshacía la materia manualmente dentro de un mortero de piedra picando hasta que las fibras quedaban trituradas, con la ayuda constante del agua.³³ Esta operación duraba más de 30 horas, dependiendo de la finura de la pulpa que se quería conseguir. Después, la pasta se depositaba en unas bandejas en las que se diluía con agua, hasta tomar un aspecto blanquecino, mientras se añadían colas y almidones para dar consistencia y calidad al papel.

La facilidad de acceder a la materia de papel de trapos para confeccionar las esculturas de papelón, la rapidez de ejecución, la mínima aportación de peso y el abaratamiento del coste pudieron ser factores decisivos para el anticipo en la utilización de este tipo de técnica, con respecto al resto de territorios.

Proyecto de realización de una escultura de papelón

Con todo lo anterior, ya contamos con los conocimientos necesarios para abordar con éxito un proyecto de ejecución de escultura de papelón, tal como sería hipotéticamente confeccionada en el siglo xv, teniendo en cuenta el vacío documental existente.³⁴

Para empezar, encontramos coincidencia de tipo estructural y material en las diferentes imágenes de Vírgenes estudiadas, es decir, todas fueron realizadas a partir de un molde, una elaboración mediante pasta de papel y telas encoladas de lino, así como una misma estructura interior consistente en un armazón de madera que lo sustenta todo. Por otra parte, en la imagen del *San Miguel* (Imagen 7) mediante un informe de analítica con microscopía óptica, se pudo identificar que los fragmentos de papel eran del tipo papel de trapos, constituido por fibras de lino, así como que una tela de lino cubría toda la superficie (Imagen 9). También se constató la disposición de los materiales con las diferentes capas.

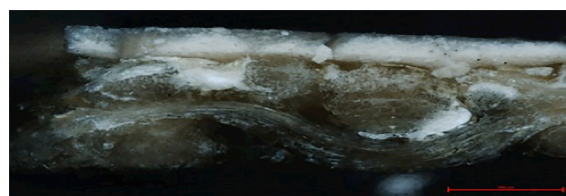

Imagen 9: Estudio analítico de una muestra de la escultura de San Miguel. S. XVI.

Con toda esta información, decidimos ponernos en contacto con un profesional de la escultura, el escultor y profesor D. Julián Otero de la Escuela de Arte y Superior de Diseño de Valencia para realizar todos los pasos previos para la ejecución de una escultura en papelón. Elegimos una imagen hipotética de la Virgen de los Desamparados, antes de las modificaciones y añadidos sufridos.

³² Federico Verdet Gómez, *Historia de la industria papelera valenciana*. Valencia: Universidad de Valencia, 2014.

³³ F. Verdet Gómez, *Historia de la industria...*, *op.cit.*, p. 52-83.

³⁴ Julian Otero - Rosa Román, «El papel como materia prima en la realización de escultura ligera. Un ejemplo: La Virgen de los Desamparados del s. XV, Basílica de Valencia», *33 IPH Congress*, (2016).

Por otra parte nos apoyamos en documentación, tanto fotográfica como documental, encontrada en el Archivo de la Real Cofradía de la Virgen de los Desamparados.

La medida sería de 7 palmos,³⁵ como la original, y para la ejecución se procedió en tres fases distintas:³⁶ un modelado en barro, la extracción de los moldes de escayola y la elaboración de la escultura con pulpa de lino.

Se comenzó a modelar en barro, siempre de manera tradicional, con un armazón de madera, de la forma más afín a la original del siglo XV, sin el añadido de elementos que no se usaran en la época medieval (Imagen 10). Luego se realizaron los moldes de escayola mediante dos tiempos distintos y en la segunda capa de escayola se añadió estopa. En total fueron siete moldes, un primero comprendiendo desde la cabeza hasta el cuello, como vimos en la radiografía original de la Virgen, y un segundo con el cuerpo. El resto de moldes pertenecen a las manos, cada mano con dos moldes (Imagen 11).

Imagen 10: Escultura modelada en barro, primera fase de ejecución.

Imagen 11: Extracción de moldes de escayola, segunda fase de ejecución.

Una vez se obtuvieron los moldes de escayola, se ensayaron distintas probetas con la pulpa de lino y las distintas variantes en las concentraciones de cola orgánica y carga. Al no encontrar documentos sobre la elaboración y los materiales en el siglo XV, partimos de los estudios analíticos que realizamos a la imagen de San Miguel (Imagen 7). Así utilizamos materiales como la cola fuerte, el blanco de España y la pulpa de lino en hoja, la cual fue complicada de encontrar, ya que en pocos molinos papeleros la obtienen.³⁷ Con estos elementos, fuimos variando las proporciones y el modo de aplicarlos, y llegamos a hacer hasta cuatro probetas, para poder elegir la prueba más idónea. Cabe añadir que al molde de escayola, antes de ponerle la pulpa de lino, se le ha aplicado estearina (gliceril éster de ácido esteárico derivado de grasa animal), como se utilizaba antiguamente en los procesos de vaciado de moldes.

Para una última probeta, nos trasladamos a un taller fallero para simular la técnica y materiales de las antiguas fallas de cartón. Los materiales que manejamos fueron cartón y tela reciclados de varios grosores. El engrudo utilizado fue el resultado de la cocción de harina de trigo, agua y piedra de pite (sulfato de cobre). Se humedeció el cartón durante días y posteriormente se impregnó con la cola artesanal. Se troceó el cartón, empapado de esta cola de harina y fuimos adaptándolo al molde, dejándolo secar durante días.

³⁵ 147 x 90 x 50 cm.

³⁶ José Miguel Traviso Alonso, «Escultura de papelón. Un recurso para el simulacro», *Revista Atticus*, 14, (2011), p. 9-30.

³⁷ Se obtuvo en el «Molí Paperer de Capellades», Catalunya.

Después de barajar y estudiar todas las opciones, se decidió realizar la escultura con esta última técnica, la utilizada por las antiguas fallas,³⁸ y decidimos reservar para otras ocasiones la realización de la escultura en papel de trapos de lino. Es decir, se elaborarán distintas esculturas con las distintas variaciones en cuanto a proporción de carga y cola, según vimos en las distintas probetas realizadas.

Una vez extraído del molde, se procedió a unir las partes y se aplicaron distintas capas de preparación e imprimación, adecuando cada capa. Una vez lijadas estas capas, procedimos a policromar y a dorar. En cuanto al policromado, se utilizaron las técnicas que se elaboraban en los talleres españoles de imaginería, en concreto en Sevilla, como la utilización de la vejiga de cordero para eliminar

el rastro de pinceladas y el proceso de frescuras para crear matices en las carnaciones.

La cabeza se ensambló al cuerpo mediante un armazón, similar al que vimos en la radiografía (Imagen 3). En el cuerpo, se decidió dejar una muestra visual de cada una de las fases que se aplicaron a la escultura. A modo didáctico, se decidió dejar a la vista el material de papelón, la capa de preparación, la capa de imprimación, la policromía y el dorado (Imagen 12).

Con la realización de esta imagen se culmina parte de la investigación iniciada en torno a este tipo de esculturas ligeras tan desconocidas por la gran mayoría del público. Actualmente, se continúan investigando otro tipo de esculturas ligeras, gracias a un viaje de trabajo a la zona de Cuzco y una estrecha relación con el Centro de Restauración de Tipón, en Perú.³⁹

Imagen 12: Resultado final, la escultura de papelón en forma didáctica.

³⁸ Las Fallas fueron declaradas Patrimonio Inmaterial de la Humanidad en Adís Abeba (30 noviembre del 2016) por el Comité de la UNESCO.

³⁹ Invitación por parte del Ministerio de Cultura de Perú. Dirección Desconcentrada de Cultura en Cusco para formar parte como expositora en el III Seminario Internacional de Conservación y restauración de bienes culturales. Con fechas del 29 mayo al 2 junio del 2017, Cusco, Perú.

MISCEL·LÀNIA

«UNOS CUATROCIENTOS MORISCOS RICOS».
UN INTENT D'ESTABLIR-SE A MENORCA (1613)

«SOME FOUR RICH *MORISCOS*».
AN INTENT TO ESTABLISH IN MENORCA (1613)

Jaume Serra i Barceló
Fundación Española de Historia Moderna

Margalida Bernat i Roca
Sociedad Española de Estudios Medievales

Resum: Arran del primer decret d'expulsió (1609), un grup de moriscos de València que s'havia instal·lat a Argel, intentà el retorn pel fet de no poder-se adaptar a la nova situació. Era l'any 1613 i intentaren fincar-se a Menorca, on foren mal rebuts, malgrat ser persones de bona posició, i acabaren per emigrar de bell nou.

Paraules clau: Moriscos, Expulsió, Menorca, 1613.

Abstract: Following the first decree of expulsion (1609), a group of Moriscos from Valencia who had settled in Algiers tried to return because they could not adapt to the new situation. It was in 1613 and they tried to settle down in Menorca, where they were badly received, in spite of being people of good position, and ended up emigrating again.

Keywords: Moriscos, Expulsion, Menorca, 1613.

Introducció

El 22 de setembre de 1609 es publicà a València el primer decret per expulsar els moriscos. Poc a poc se n'anaren publicant d'altres que iniciarien un procés que no s'acabaria fins el 1613, encara que les seves conseqüències perdurarien durant molts d'anys. Aquest esdeveniment, que suposà la sortida de la darrera minoria religiosa dels estats patrimonials de la monarquia dels Àustries, provocà fortes tensions a l'interior dels regnes i a l'estranger. El papa, en concret, es mostrà totalment contrari a l'expulsió. Des del seu punt de vista, suposava exposar a persones teòricament cristianes al perill de renegar, sobre tot si es dirigien a indrets on imperà l'Islam.

Els problemes que es generaren a diversos indrets foren terribles, especialment en el Regne de València, on nombrosos indrets quedaren despoïats amb greus perjudicis econòmics pels senyors dels llocs que hagueren d'iniciar una nova població. Com es prou conegut, part d'aquests llocs foren repoblats per mallorquins que portaren el seu llenguatge i els seus costums.

D'altra part, i pel conjunt de la mediterrània, l'expulsió tengué greus conseqüències amb una revifalla de les activitats corsàries. A partir del 1610 es detecta que bona part dels pirates nord-africans pertanyien a la *raça de los expulsos*. Es tractava de joves nadius de València, Granada o fins i tot d'Aragó que, inspirats per la revenja i les necessitats econòmiques, s'enrolaren en companyies corsàries.¹ S'aprofitaven dels coneixements que tenien del terreny, així com dels costums i usos dels cristians, per poder realitzar les seves campanyes.

El tema a considerar en tot aquest panorama és el de les illes Balears. Sovint, la historiografia a l'ús nega que el decret d'expulsió hi tengués efectivitat ja que no hi existia una minoria morisca.² Era així perquè, al contrari del que havia passat a

València, per exemple, la conquesta de les diverses illes no havia respectat la població musulmana, els membres de la qual havien hagut de fugir, havien mort o havien estat esclavitzats. De totes maneres, i com s'ha demostrat, el tema està lluny de poder-se acabar amb aquesta proposta. Certament, a les illes Balears no hi havia una comunitat morisca reconeguda en el moment de l'expulsió, però no es pot ignorar l'existència dels esclaus i els seus descendents, els quals el professor Domínguez Ortiz els avaluà en uns pocs centenars.³

D'altra part s'ha de considerar l'enorme paper dels ports de les Balears per procedir a l'expulsió dels moriscos valencians. La concentració de la flota va ser portada amb gran secret per evitar problemes, especialment amb els turcs i els corsaris nord-africans. Per això, el juliol de 1609 es donà l'ordre d'interrompre les comunicacions amb l'arxipèlag, fins que s'aplegà la flota per evitar els rumors i la resistència dels moriscos valencians.⁴ Amb tot, les Illes foren punt d'aturada momentània i aquí els expulsats també foren objecte de vexacions i robatoris.⁵ De fet el capità francès Ricard Granier, establert a Mallorca, va ser acusat, entre d'altres coses, d'apoderar-se de les moriscos per vendre-les com esclaves.⁶

Finalment cal considerar que part dels expulsats intentaren residir a una de les illes. Si es té en compte que els decrets d'expulsió citaven específicament Espanya i, en aquells moments aquest concepte territorial es centrava a la península Ibè-

³ Antonio Domínguez Ortiz, *La sociedad española en el siglo XVII*. Granada: CSIC, Universidad de Granada, 1992, p. 83.

⁴ Manuel Lomas Cortés, *El proceso de expulsión de los moriscos de España (1609-1614)*. Valencia: Universidad de Valencia. Biblioteca de Estudios Moriscos, 2011, volum 8, p. 55 i 65.

⁵ Jaume Serra i Barceló, «Entorn de l'expulsió dels moriscos: un procés per robatori», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 56 (2000), p. 261-274. És significatiu considerar que bona part dels mallorquins implicats en aquest afer, apareixen en un altre procés per assassinat. Veure:

Jaume Serra i Barceló, «Mal bocí: el procés per enverinament de Catalina Frau (a) Culeta», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 66 (2010), p. 111-124.

⁶ Tulio Halperin Donghi, *Un conflicto nacional: Moriscos y cristianos viejos en Valencia*. Valencia: Universidad de Valencia. Biblioteca de Estudios Moriscos, 2011, p. 176.

¹ Jaume Serra i Barceló, «La Inquisició Mallorquina i els musulmans (1579-1631)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 41 (1985), p. 279-307.

² Julián García de la Torre, «Repercusiones, en el Reino de Mallorca, de la expulsión de los moriscos», *Mayurqa* 21 (1985-1987), p. 191-195.

rica, es pot entendre aquests intents. Però la corona estava a l'aguait del perill que suposava la presència d'aquestes persones en unes illes tan sotmeses a la pressió corsària i ho evità malgrat alguns intents molt organitzats. Un cas prou conegut es donà amb un grup de moriscos de la Vall de Ricote que, després de diversos intents, intentaren establir-se a Mallorca, però contestades les consultes efectuades pel virrei, se'ls negà la llicència per quedar-s'hi.⁷

Existeix un altre aspecte a considerar en el cas de les illes Balears i és com es contemplava entre la majoria de la població el tema dels moriscos. S'ha de recordar que no hi existia aquesta minoria organitzada, malgrat l'important presència de captius i esclaus d'origen musulmà. De fet, aquest tema ja tengué un important paper en el decurs de la construcció de la ideologia agermanada.⁸ Així, no pot sorprendre que a les instruccions que es donaren als síndics forans el 1601 per sol·licitar la divisió de Mallorca en dues universitats, una de les causes era que els cavallers els tractaven com si *fossin moriscos*.⁹ D'aquesta manera, no ha de causar estranyesa que, en algunes ocasions s'acusàs davant el Sant Ofici algun enemic de ser morisc per tal de venjar-se d'ell. Aquest va ser el cas de Juan Baptista Pedro a Eivissa a 1613:¹⁰

[...] de officio atambor, y criado del gobernador de Ibiza, natural de Zaragoza, de 16 años, reputado por morisco de los expulsos. Acusado por un testigo de que "tomando el reo un christo de alquimia que tenía en el rosario le puso a quemar en la vela, y que diciéndole el testigo: no vees que quemas el Christo y que si te veen te quemarán a ti?... Probó ser buen christiano que

confesaba y comulgaba, oya misa y sermones y que los dos testigos primeros eran enemigos dando buena razón de la enemistad, que visto todo con consulta se votó el 14 que fuese absuelto de la instancia.

El document

El document que aquí es presenta prové de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i està datat del maig de 1613.¹¹ Ja havien passat uns quatre anys des de l'expulsió dels moriscos valencians i, en línies generals, el procés es donava per conclòs. Però, com s'ha vist, el tema estava lluny de poder-se donar per acabat. Aquesta notícia no és inèdita, sinó que es coneix des de fa anys. Ja Joan Reglà, en una primera aproximació que marcà època sobre els moriscos i la seva expulsió, se'n va fer ressò.¹² D'altra banda, ha merescut l'atenció fins i tot en obres estrangeres que han tractat l'expulsió dels moriscos.¹³ Amb tot, mai se l'havia donada a conèixer en la seva integritat.

Aquesta font, molt simple i segurament interessada, permet deduir alguns aspectes fonamentals que arrodoneixen la comprensió del fenomen i el paper que hi jugaren territoris considerats com a marginals, com l'illa de Menorca. En primer lloc, l'atenció que mereixien les notícies que les diverses autoritats rebien des del nord d'Àfrica, especialment dels centres corsaris. D'altra banda, el coneixement de com foren rebuts els moriscos espanyols en terres on teòricament havien de ser ben acollits; finalment, la confirmació de com part dels expulsats aconseguiren abandonar la península amb un important capital i com amb poc temps aconseguiren refer parcialment la seva fortuna.

D'alguna manera, va ser un document cabdal ja que fou un dels primers que demostraren com grups nombrosos de moriscos expulsats

⁷ Juan Reglà, *Estudios sobre los moriscos*. Madrid: Ariel Quincenal, 1974, p. 103 i 107.

⁸ Margalida Bernat i Roca - Jaume Serra i Barceló, *La veu de la revolea. Sermonadors i profetes a les Germanies de Mallorca (1421-1523)*. Palma: Leonard Muntaner, editor, 2008, p. 130-135.

⁹ Antonio Planas Rosselló, *El Sindicat Forà. Corporación representativa de las villas de Mallorca (1315 - 1834)*. Palma: Miquel Font editor, 1995, p. 404.

¹⁰ Lorenzo Pérez Martínez, «Relaciones de causas de fe de la Inquisición de Mallorca», *Fontes Rerum Balearium*, 1979-1980, volum III, p. 441: Doc. 472.

¹¹ Arxiu de la Corona d'Aragó - Consejo de Aragón - Legajos 0221, n° 023.

¹² Juan Reglà, *Estudios sobre...*, *op.cit.*, p. 112-114.

¹³ Matthew Carr *Blood and Faith: The Purging of Muslim Spain, 1492-1614*. Londres: The New Press, 2009, p. 297. També Tullio Halperin Donghi, *Un conflicto...*, *op.cit.*, p. 203.

intentaven retornar o anar a altres indrets on fossin més ben arribats que a Barberia. El fet que insistissin en què volien viure i morir com a cristians no feia sinó donar la raó a certes veus contràries al procés d'expulsió que maldaven que es traguessin fora d'Espanya sent cristians i que se'ls posàs en perill de renegar. De fet, el Sant Ofici actuà en nombroses ocasions en contra de pirates barbarescos per aquest motiu.¹⁴

El que també es detecta en aquest cas és com funcionaven les xarxes d'informadors que es tenien al nord d'Àfrica i dels quals les illes Balears n'eren una important base receptora. Mitjançant els frares que acudien a alliberar captius, comerciants i personatges de naus, es tenien notícies fidedignes de l'estat de la salubritat pública, dels mercats i de les diverses conjuntures polítiques.¹⁵

D'altra part, l'estil i el llenguatge en el qual s'expressa el document resulta ben demostratiu de la nova situació política i administrativa del Regne de Mallorca. Per res s'esmenta el virrei que, segurament, va quedar al marge de tot el procés. D'altra banda, el governador de Menorca es troba totalment desproveït d'autoritat en un tema que, sens dubte era capital, però que requeria respostes ràpides.

Alger a principis del segle XVII

A principis del segle XVII, la situació de la ciutat i territori d'Alger, era molt peculiar. Considerada com a *Regència d'Alger*, formava part teòricament de l'Imperi Otomà, però a la pràctica actuava d'una manera prou autònoma. Una bona part del poder estava en mans dels renegats i de les empreses corsàries que experimentaren una forta reeixida després de la Guerra de Las Alpujarras i de l'expulsió. A la pràctica, existia un estat de crisi constant entre aquests grups i les comunitats ber-

bers del rerepaís, especialment amb el regne de Cuco. Amb tot, els geníssers i les autoritats imperials seguien tenint un enorme poder.

De fet, els geníssers foren determinants per canviar el panorama polític del territori, especialment quan el 1561 una revolta deposà Hassan Haga, un dels successors de Khair-Eddin Barba-Rossa, el qual va ser enviat a Constantinoble. Es prohibí la venda d'armes als berbers, es trencaren les relacions i s'inicià un nou període de conflictes. És el moment en què es produí una aliança amb els turcs, que acabaren per consolidar el seu poder a Alger amb els francesos. S'afirmava que aquesta aliança pretenia la conquesta de Mallorca, ja que si la tenien, *eren senyors de tota Espanya*.¹⁶

Les relacions d'Alger amb Turquia, emperò, s'anaren afeblint durant tot el segle XVII i sols les intervencions dels geníssers recordaven de tant en tant la sobirania del soldà. Amb tot, els berbers, protegits per les seves muntanyes, no sembla que participassin en aventures perilloses. Amb motiu de l'inici del regnat de Felip III, les comunicacions entre Mallorca i Alger foren constants, especialment en relació als captius. Segons explica D. Haedo, el 1565, quan governava Hassan Bajà, diversos cristians concertaren fer anar una barca o bergantí des de Mallorca per fugir, amb l'ajuda de renegats, ja que alguns dels conjurats eren naturals de l'illa.¹⁷

De fet, el problema dels captius cristians a Alger, a principis del segle XVII, era una qüestió que preocupava la monarquia dels Àustria i, especialment, a Mallorca. A l'illa, tant els mercedaris com els trinitaris tengueren una importància capital en la redempció de captius. Amb tot, les motivacions polítiques sempre passaren per davant d'altres aspectes fonamentals. Això explica perquè aparegueren la multitud d'informes i publicacions

¹⁴ Jaume Serra i Barceló, «La Inquisició Mallorquina» ..., *op.cit.*, p. 279-307.

¹⁵ Joaulià Saint-Cyr Rodríguez, *Felipe III y el Rey de Cuco*. Madrid: CSIC, 1954.

¹⁶ Juan Francisco Pardo Molero, «El reino de Valencia y la defensa de la monarquía en el siglo XVI», Enrique García Hernán - Davide Maffi (Ed.), *Guerra y Sociedad en la monarquía hispánica. Política, estrategia y cultura en la Europa Moderna (1500 - 1700)*. Espanya: Ediciones del Laberinto, MAPFRE, CSIC, 2006, Volum I, p. 617.

¹⁷ Diego de Haedo, *Topographia e Historia General de Argel*. Madrid: La sociedad de bibliófilos españoles, 1616, p. 166.

sobre Alger en un intent de disposar d'elements de contextualització per a poder actuar en conseqüència.

En conjunt, a finals del segle XVI, el Regne de Cuco es movia en un difícil equilibri entre diversos components enfrontats entre sí: els turcs, els espanyols i el Regne de Labbes.¹⁸ De fet, en un viatge que Diego Galán realitzà en aquelles terres l'any 1592 explica que tot el territori estava sotmès al virrei turc (sic), el qual cobrava impostos amb els que es pagaven les empreses corsàries, però que hi havia una constant resistència fiscal a reconèixer la seva autoritat.¹⁹ D'altra part, se sap que ja al 1575 el rei de Cuco oferí mil homes a Alger per l'expedició a Fes i al 1590 també participà en algunes campanyes.²⁰ Amb tot, els intents d'independència per part del Regne de Cuco, inspirada entre altres coses en motivacions religioses, varen ser constants. Per això, no pot sorprendre que intentàs una ferma aliança amb Felip III per fer front al que consideraven un enemic comú, com era la Regència d'Alger.

Serà a principis del segle XVII que la monarquia dels Àustria intentarà una de les seves darreres aventures africanes; una aventura en la qual Mallorca hi jugà un paper fonamental. Diversos espies i enviats posaren en contacte el Regne de Cuco, situat a la Khabilia, amb la cort de Felip III. S'ordenà que, des de Mallorca, es preparassin una sèrie d'enviaments de materials i homes d'armes per poder conquerir la plaça forta d'Alger. El fracàs d'aquestes aventures que es donaren entre 1601 i 1603 acabaren amb l'execució de diversos cristians, especialment d'alguns religiosos que foren considerats màrtirs.²¹

Va ser en aquest context de malfiança per part dels algerians que començaren a desembarcar moriscos espanyols. De fet, existeixen prou notícies de com els moriscos expulsats foren molt mal rebuts a Alger.²² Diverses contarelles populars que es replegaren a principis del segle XX demostren aquest panorama i, per si per això no bastàs, el processos inquisitorials expliquen com, en diverses ocasions, joves expulsats foren traïts per corsaris i renegats. Així es detecta amb un conjunt de l'any 1613 on es sentenciaren diversos casos que el propi Sant Ofici agrupà de manera automàtica:²³

Moriscos reconciliados por moros los cinco siguientes con el susodicho Padilla. Vinieron en corso en un bagel trayendo por capitán un renegado y un christiano que trahían concierto hecho con otros dos renegados de levantarse con el bagel y así lo hicieron con otros tres o quatro moriscos que les cautivaron, coxiéndoles debaxo de cubierta del bagel y los vendieron por moros en esta ciudad de Mallorca y se hicieron sus causas y por no repetirlo muchas veces en esta relación todos son bautizados y lo confesaron ellos y a los menores se les dio curado con cuyo acuerdo se hicieron sus causas y confesaron la creencia y apostasía pidiendo misericordia y ser reincorporados al gremio de los fieles christianos.

Com es veu es tracta d'un conjunt de joves moriscos expulsats, d'entre 15 i 25 anys, que foren convençuts per enrolar-se a una nau corsària. Emperò varen ser empresonats i venuts com esclaus a Ciutat i els adquiriren compradors diversos, des del virrei a pagesos forans:

¹⁸ Beatriz Alonso Acero, *Orán-Mazalquivir, 1589 – 1639: Una sociedad española en la frontera de Berbería*. Madrid: CSIC. Biblioteca de Historia, 2002, p. 445.

¹⁹ Diego Galán, *Edición crítica de Cautiverios y Trabajos*. Conca: Universidad de Castilla-La Mancha, 2006, p. 99-100.

²⁰ S. A. Boulifa, *Le Djurdjura à travers l'Histoire (Depuis l'Antiquité jusqu'à 1830)*. Alger: J. Bringau, 1925, p. 112.

²¹ Veure nota al peu 15.

²² Nacereddinne Saidoun, «Les Morisques dans la province d'Alger «Dar es-Soltan» pendant les XVIè et XVIIè siècles», *Congrés Internacional 380è aniversari de l'expulsió dels moriscos. L'expulsió dels Moriscos. Conseqüències en el món islàmic i el món cristià*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1994, p. 140-146.

²³ Lorenzo Pérez Martínez, «Relaciones de causas (V)»..., *op. cit.*, volum III, p. 438.

MORISCOS CAPTURATS PELS SEUS COMPANYS I VENUTS COM ESCLAUS A CIUTAT DE MALLORCA (1613)				
Núm.	Nom i Llinatges	Edat	Esclau de	Nadiu
444	Pedro Agustín de Padilla	21	Convent de Sant Domingo	
445	Jun Cocar (a) Alí	17	Francisco García, veedor	Villarobledo (Toledo)
446	Gaspar Faxardo (a) Amete	22	Francisco Viacoba, cirurgià	Lorca
447	Jorge Carnicero (a) Amete	25	Joan Rubí, d'Inca	Gandia

Font: Pérez “Relaciones de causas (V)”, volum III, *passim*.

El problema era tant o més greu que quan els moriscos eren cristians convençuts. Es trobaren en una situació on era molt difícil sobreviure i podien acabar executats si se'ls considerava espies. D'altra banda, alguns moriscos tenien prou coneixements del cristianisme per atrevir-se a polemitzar amb teòlegs.²⁴ Per tant, no és estrany que diversos grups, especialment si tenien una certa posició econòmica, es vessin en perill i intentassin emigrar.

Un intent d'emigració

El document que aquí es presenta és un informe parcial emès pel governador de Menorca, el qual per mitjà del capità Felip Flançon, natural de Marsella, comunicava com un grup de moriscos espanyols —segurament provinents de València— tenien la intenció de fugir d'Alger amb unes

naus que nolitejarien ells mateixos. Sol·licitaven llicència per ser rebuts a Menorca amb guiatge i poder-se traslladar lliurement a un altre indret on poguessin viure i morir com a bons cristians. A canvi, es comprometien a lliurar 40 o 50 captius cristians.

El tema era important i, en alguns aspectes sorprenent, ja que la primera opció per traslladar-se era a altres indrets de Barberia. El fet ve a demostrar el clima enrarit que existia a Alger en contra dels moriscos espanyols, especialment si tenien una certa posició econòmica, com és el cas d'aquest grup. Comandats per don Luís de Toledo, constava d'unes 400 persones que incloïen homes, dones i infants. Un intent tant nombrós no va ser excepcional. El 1615, el comte de Salazar escrivia que multitud de moriscos havien quedat a Espanya i citava especialment el cas de les Balears. D'altra banda, esmentava els vaixells sencers que n'havien desembarcat a les costes valencianes com el que ho va fer a Alacant amb 370 persones.²⁵

Amb tot i com element a tenir en compte, hi havia l'oferiment d'alliberar una certa quantitat de captius cristians, cosa que preocupava especialment la corona. De fet, aquests alliberaments sovint passaven per damunt altres consideracions, fins i tot la sanitat pública. Així, el 1622 i en uns moments de pesta a Alger, a Mallorca hi hagué un greu conflicte entre el virrei i la morberia, ja que

²⁴ Lorenzo Pérez Martínez, «Relaciones de causas (V)»..., *op. cit.*, volum III, p. 438. Doc. 455. És el cas, per exemple, de Luís Díaz (núm. 455): *Natural de Chinchon, de 25 años, esclavo de Francisco Valançate, de Ibiza*: “Dezía y disputaba muchos errores de la Santísima Trinidad, que avía un solo Dios que era el Espíritu Santo y que él que se encarnó no era la segunda persona sino el Espíritu Santo y que exponía la Biblia sacra diferentemente de los que enseña la Yglesia, y que la ley de Dios no era buena porque no era universal, testiguabdo con los griegos que no guardan los mismos ritos de la yglesia, y que él probaría que no eran tres las personas, diciendo que como podían ser tres y un solo Dios... y que olgara estar con cierto clérigo dos oras para declararle la sagrada escriptura y viera quan engañados iban los cristianos y como el papa los traía engañados, y que la fee de Christo no era buena poque los griegos consagraban en pan, los de Francia no obedecían al papa... y que él siempre avía sido y era moro y que moro quería ser [...]”

²⁵ Esteban Mira Caballos, *Imperialismo y poder. Una historia desde la óptica de los vencidos*. Almería: Editorial Círculo Rojo, 2013, p. 93.

el primer ordenà que s'acollís una sèrie de captius alliberats sense passar les mesures preventives que exigien els morbers.²⁶

Segons alguns autors no se'ls concedí llicència per quedar a l'illa, sinó per continuar cap a Itàlia.²⁷ De fet, s'ordenà al governador de Menorca que acollís i atengués especialment els captius cristians, deixant partir els moriscos mentres no fossin a terres d'Espanya.²⁸ Malauradament, ni el document ni altres notícies coetànies no permeten esbrinar com acabà aquest intent.

El context

Aparentment, a principis del segle XVII no hi havia conflictes especialment greus a les Illes Balears. Amb tot, se'n documenten alguns que tradicionalment s'han considerat anecdòtics i sense importància, però que amb els paràmetres de l'època en tenien molta. D'aquesta manera, a Mallorca es covaven tots els conflictes que esclatarien ja a principis del regnat de Felip IV.²⁹ En el cas de Menorca, les tensions tradicionals entre Ciutadella i la resta de l'illa s'havien agreujat arran de les destruccions de Maó i Ciutadella del segle anterior. Les relacions entre les dues poblacions eren agres i sovint esclataven conflictes per temes aparentment banals com l'intent de vestir de manera extraordinària el macer de Maó que esclatà el 1609.³⁰

Igualment, a principis del segle XVII es detecta a Menorca un augment de la conflictivitat en la qual hi jugà un paper capital el Sant Ofici.³¹ En algunes ocasions, les activitats del tribunal es cen-

traven en moriscos o semblants que, en la seva major part, eren esclaus. Tal va ser el cas de Gaspar, absolt *ad cautelam* entre 1613 i 1614.³²

Gaspar y como moro Ysuph, natural de Grecia, esclavo, "que estaba detenido hasta determinar si es del Rey o del Capitán que le hizo dar al través en Menorca", de 25 años. Fue preso el 14 de Julio, Acusado de actos de morisco. Se mandó que fuera instruído.

De totes maneres, el problema capital de l'illa seguia essent la defensa, especialment greu quan encara eren molts vius els assalts de Maó i Ciutadella del segle anterior. Al 1608 es donà per acabat el castell de San Felip i se'l dotà d'artilleria.³³ Igualment, diversos síndics es traslladaren a la cort per aconseguir la fortificació d'altres punts de l'illa.³⁴

Segons explicita Joan Ramis i Ramis, els anys immediatament posteriors a l'inici de l'expulsió dels moriscos implicaren un augment de la pressió corsària barbaresca sobre les costes menorquines a l'igual que a la resta de les illes.³⁵ Segons diverses fonts, es donaren tota una sèrie d'esdeveniments des de principis de segle de gran ressò com quan el 1605 mataren a la illeta de Colom el seu propietari Mn. Tomàs Pons o el desembarcament el 1611 de 500 pirates a la costa de Dartruitx que foren aturats per forces de Ciutadella.³⁶

Ja s'ha fet notar com els processos inquisitorials, com havia passat després de la guerra de Las Alpujarras, suposaren un augment de la pressió corsària sobre les costes mediterrànies i, de manera paral·lela, una nova remesa d'esclaus musulmans.³⁷ El 1613, per exemple, a part dels

²⁶ Antón Pujol Bertran, «Relacions entre la junta de morbers i el virrei de Mallorca. Un problema de competències i corrupció. A propòsit d'uns documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó», *Gimbernat* 41 (2004), p. 159-166.

²⁷ Halperin Donghi, *Un conflicto...*, *op.cit.*, p. 203.

²⁸ Juan Reglà, *Estudios sobre...*, *op.cit.*, p. 114.

²⁹ Jaume Serra i Barceló, «Mallorca i la Unió d'Armes. Primeres aportacions», *Randa* 18 (1985), p. 25-44.

³⁰ F. Hernández Sanz, *Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca*. Menorca: Ajuntament de Maó/Edicions Nura, 1999, p. 252.

³¹ Ramon Rosselló Vaquer, *Menorca davant la Inquisició*. Maó: Consell Insular de Menorca, 1982.

³² Lorenzo Pérez Martínez, «Relaciones de causas (V)»..., *op. cit.*, volum III, p. 441: Doc. 473.

³³ F. Hernández Sanz, *Compendio...*, *op. cit.*, p. 250.

³⁴ Pedro Riudavets -Tuduri *Historia de la Isla de Menorca/II*. Maó: Impremta de B. Fàbregues. Edició Facsímil de l'Editorial Thor, 1982, p. 1007-1009.

³⁵ Joan Ramis i Ramis, *Noticias relativas a la isla de Menorca. Cuaderno I*. Maó: Impremta de Serra, 1827, p. 86 -89.

³⁶ F. Hernández Sanz, *Compendio...*, *op. cit.*, p. 252. També Pedro Riudavets i Tuduri, *Historia...*, *op. cit.*, p. 369.

³⁷ Jaume Serra i Barceló, «La Inquisició Mallorquina»..., *op.cit.*, p. 279-307.

joves moriscos capturats pels seus companys i venuts com a esclaus a Ciutat, es detecta una altra nau que des d'Alger havia estat capturada a les costes d'Eivissa:³⁸

Los diez y nueve causas siguientes son de moriscos que así mismo confesaron ser de los expulsos y bautizados y que desde A[r]gel habían venido en corso contra christianos en una tartana

con hasta cuarenta y cinco moros y turcos y aviendo dado al través en Ibiza los cautivaron y tienen todos contra sí la testificación general de unos contra otros de haber venido en corso con nombre y trage de moros disiendo que lo querían ser y assí desta testificación general no se sacó para cada procesos más de quatro o seis testigos por haber sido todos confitentes.

CORSARIS MORISCOS CAPTURATS A EIVISSA (1613)				
NÚM.	NOM	ÀLIES	EDAT	ORIGEN
452	Hernando Flores	Amete	35	Jaen
453	Diego Hernández	Musa	33	Altura (Granada)
454	Alonso de Montemayor	Alí	26	Granada
455	Luís Díaz	Mostafà	25	Chinchon
456	Hiéronimo Gibar	Alí	29	Concentaina
457	Miguel Algaye	Caet	23	Navarres (València)
458	Hieronimo Turuman	Amete	18	Concentaina
459	Pedro Ferrer	Alí	22	Oliva (València)
460	Alonso de Molina	Amete	23	Jaen
461	Hierónimo Pérez	Abençalí	33	Granada
462	Alonso de Mena	Brayn	21	Guete
463	Alonso de Baldivia	Alí	23	Baeza
464	Luís del Campo	Brayn	24	Granada
465	Benito de Valladolid	Alí	20	Murcia
466	Gabriel de Mata	Alí	20	Jaen
467	Miguel Lobete	Alí	23	Saragossa
468	Diego Vizcayno	Mostafà	28	Valladolid
469	Luís de Molina		27	Murcia
470	Gaspar Hernández	Alí	50	Ciudad Real

Font: Pérez "Relaciones de causas (V)", volum III, *passim*.

Cal tenir en compte que, a més de la resistència de les comunitats morisques d'abandonar les seves terres i cases, es trobaren amb greus dificultats per integrar-se en els llocs d'acollida. Per això, no és

estrany que diverses persones, individualment o en grups organitzats, intentassin el retorn. A més a més, tal com escrivia el 1615 el comte de Salazar, molts de moriscos havien quedat a la península amb documentació falsa.³⁹

³⁸ Lorenzo Pérez Martínez, «Relaciones de causas (V)»..., *op. cit.*, volum III, p. 439-440.

³⁹ Esteban Mira Caballos, *Imperialismo...*, *op. cit.*, p. 93.

Els protagonistes

Segons l'informe del governador de Menorca, al capdavant de la comunitat morisca que pretenia fugir d'Alger hi havia don Luís de Toledo qui, pel que sembla, era un ric mercader. El problema és que existeixen nombroses persones del mateix nom a diversos indrets i en situacions diferents que impedeixen una correcta identificació. Així es té un regidor de Vélez Màlaga,⁴⁰ un important mercader de teixits de Jaén,...⁴¹

El cert i segur és que don Luís de Toledo es presenta com a cap d'una comunitat rica. Aquest grup que, en teoria podia gaudir de les avantatges del coneixement dels dos móns, es trobà amb greus dificultat per integrar-se a la vida d'Alger i molts d'ells no ho suportaren. Consta que proporcionaren informacions al duc d'Osuna, virrei a Palerm, i intents com els de Menorca es documenten a Alacant, Sicília o Marbella.⁴²

L'altre personatge que apareix en el document és el governador de Menorca don Gaspar de Castellví. Aquest era membre d'una nissaga aristocràtica valenciana, amb elements a altres territoris de la Corona d'Aragó, on era habitual el nom de bateig de Gaspar, per la qual cosa es fa difícil distingir-lo d'altres coetanis. Segons Joan Ramis i Ramis, va ser governador de l'illa des del 12 de maig de 1612 fins el febrer de 1619.⁴³ El seu govern no va estar exempt de conflictes ja que el 1612 va fer empresonar set cavallers mallorquins malgrat el seu guiatge, sense causa aparent.⁴⁴

Document

ACA – Consejo de Aragón – Legajos 0221, n° 023.

Señor:

Don Gaspar de Castelvi, governador de Menoria, ha escrito al Vicecanciller una carta fecha en 23 de Mayo, y en ella un capítulo cuyo traslado va con esta sobre lo que ha tratado con el capitán Phelippe Blançon, marsellés, a cerca algunos moriscos que dize hay en Argel que quieren vivir y morir como buenos cristianos, y haviéndose visto en consejo ha parecido enviarlo a V. Mgd. Para que entendido mande lo que fuere servido y que entretanto responda el Vicecanciller al governador que no haga cosa alguna, sin orden particular de V. Mgd.

* * *

Copia de Capítulo de carta de don Gaspar de Castellví, Governador de Menorca para el Vicecanciller de Aragón, escrita en Ciudadela a 23 de mayo 1613.

Llegó a esta Isla una saetia francesa, cuyo patrón es Gaspar Goyo, y sobrecargo della el capitán Phelippe Blancon de la ciudad de Marsella, el qual me ha hablado con grande secreto diziéndome que en Argel hay ciertos moriscos de los que fueron hechados de España muy ricos que viven christianamente, parte de los quales le han comunicado que ellos quieren vivir y morir como buenos christianos y que para hazerlo como dessean han determinado huirse con dos navíos que de propio dinero compran con achaque de mudar el domicilio en otros lugares de Bervería y que en ocasión tal cargarán la riqueza que tienen, y serán de número entre hombres, mugeres y niños hasta quatrocientas almas, la cabeza de los quales dize se llama don Luís de Toledo; éste le ha offrescido que si buelve allà para ayudarle a esta empresa dará forma en que huyan quarenta o cinquenta cautivos christianos de rescate y massi [sic] se puede, sólo que les traiga en tierras de christianos con dichos navíos, pidiéndome a mi favor para hazerlo y sacar estos cautivos por medio dellos. Y diziéndole que favor havia de ser el mío, me ha respondido que sólo el darle puerto en caso de buen successo hasta que su Mgd. Mande señalar a los moriscos (que como buenos christianos intentan

⁴⁰ Antonio Muñoz Buendía, «Desamortización-confiscación en el Reino de Granada después del extrañamiento morisco», *Crónica Nova* 25 (1998), p. 381-399.

⁴¹ Rafael Galiano Puy, «La expulsión de los moriscos de la ciudad de Jaén», *Boletín del Instituto de Estudios Gienenses* 206 (2012), p. 57-152.

⁴² Tulio Halperin Donghi, *Un conflicto...*, *op.cit.*, p. 203.

⁴³ Joan Ramis i Ramis, *Serie cronológica de los gobernadores de Menorca desde 1287 hasta 1815, inclusive*. Maó: Impremta de Pedro Antonio Serra, 1915, p. 19-20.

⁴⁴ F. Hernández Sanz, *Compendio...*, *op. cit.*, p. 250.

huirse) parte donde poder estar y habitar por este servicio en sus reinos como no se yrán en tierras de su Santidad o del Duque de Florencia.

Hame parecido que para el intento tan bueno como es el sacar por este medio cautivos christianos del peligro y trabajo en que están y ayudar al de los moriscos que dan muestras de bueno, no será mucho darles segurirda de puerto hasta tener la dicha resolución de su Magd. Y assí se ha ido a intentar esta empresa. V. S^a Illma como a tan prudente me la haga en mandarme dar aviso por todas vías con la brevedad que el caso pide, si viniendo este Capitán Blancon que es hombre muy honrado y desseoso de hazer servicios a su Magd. Con estos moriscos y cautivos será bien les consienta y dé puerto seguro

por este servicio hasta tener la resolución susodicha, con la que a V. S. Illma pareciere darme sobre ello, para que la siga en todo como es razón.

*Consejo de Aragón A 22 de Junio 1613
Aug. Villanueva*

Con un capítulo de una carta que el governador de Menoría ha escrito al Vicecanciller, sobre algunos moriscos que hay en Argel, que quieren vivir y morir como buenos christianos.

Ordénese al governador de Menorca a que los admita sin hacerles agravio y aviéndose recojido los cautivos christianos dejen [ir] a los moriscos a donde quisieren como no sea a España.

VISIONES Y MORTIFICACIONES COMO MECANISMOS DE CONTROL EN UN MONASTERIO DEL SIGLO XVIII: LAS MONJAS VISIONARIAS DE MALAGÓN

VISIONS AND MORTIFICATIONS AS MECHANISMS OF CONTROL IN A MONASTERY OF THE 18TH CENTURY: VISIONARY NUNS OF MALAGON

Francisco José García Pérez
Universitat de les Illes Balears-IEHM

Resumen: Las visiones místicas y experiencias sobrenaturales que decían sufrir numerosas monjas no siempre eran ciertas. De hecho, en ocasiones se convertían en mecanismos útiles para obtener beneficios. Este artículo pretende estudiar un caso concreto de falsas visionarias en el monasterio de carmelitas descalzas de Malagón, que fueron procesadas por el tribunal inquisitorial de Toledo. Se trata de tres monjas que utilizaron las visiones místicas y el uso de ejercicios mortificantes como medios para obtener influencia, poder y otras ambiciones dentro del monasterio.

Palabras clave: visionarias, Inquisición, monjas, siglo XVIII.

Abstract: The mystical visions and supernatural experiences that many nuns claimed to suffer were not always true. In fact, sometimes they became useful mechanisms to obtain benefits. This article seeks to study a specific case of false visionaries in the monastery of Discalced Carmelite nuns of Malagón, which were processed by the Inquisitorial Court of Toledo. It is about three nuns who used mystical visions and the use of mortifying exercises as means to obtain influence, power and other ambitions within the monastery.

Keywords: visionaries, Inquisition, nuns, 18th century.

1. Falsas visionarias y monjas endemoniadas en el setecientos: un fenómeno silenciado

El estudio de las experiencias sobrenaturales sigue todavía pendiente de nuevas aportaciones. La Historia de las Mentalidades se ha interesado mucho por rescatar una temática que, por las complicaciones que conlleva de por sí su interpretación, ha quedado frecuentemente relegada a un segundo plano. La brujería, las visiones místicas o las posesiones demoníacas se inscriben en un plano que va más allá de las meras referencias documentales y que requiere un análisis más profundo. De hecho, este muchas veces es posible gracias a los numerosos expedientes inquisitoriales conservados, que describen con minuciosidad la naturaleza y características de aquellas experiencias, especialmente gracias a los testimonios y evidencias que recopilaban. Casos como el que se describirá a continuación no eran meras excepciones aisladas, sino realidades totalmente aceptadas en la sociedad de los siglos modernos, puesto que las visiones y experiencias sobrenaturales eran mucho más comunes de lo que podamos imaginar, sobre todo entre el clero regular.¹ A lo largo de la Edad Moderna hubo numerosos casos de religiosos que las experimentaron. Unas veces, veían a Jesús o a la Virgen, recibían profecías o sufrían en sus carnes los estigmas de la pasión y crucifixión. Dichas situaciones se veían motivadas, en ocasiones, por ciertas prácticas que se desarrollaban dentro de los cenobios.

En la España postridentina, numerosas órdenes religiosas habían recuperado unos modelos de vida cercanos a sus reglas originales, que incluían la austeridad, la clausura estricta, unas devociones sólidas y, en ocasiones, el maltrato corporal. Al ayuno se le sumaban dolorosos métodos para sufrir como lo había hecho Cristo.² Las carmelitas

descalzas, por ejemplo, incluyeron el ayuno como una práctica necesaria dentro de la vida monástica. La misma Santa Teresa, en su afán reformador, se había infringido mortificaciones y había sufrido visiones que la acercaban un poco más a la santidad.³ De hecho, su estela mística había llegado a Nueva España, donde se dieron numerosos casos de monjas que vivieron experiencias similares.⁴ Destaca, por ejemplo, sor María Magdalena Lorravaquio, que describió a sus confesores el ardor que se apoderaba de su cuerpo, haciéndola levantar, «quedando el alma en una paz y quietud tan grande que me parece a mí sale el alma fuera del cuerpo según estoy».⁵

Las visiones no siempre tenían un carácter estrictamente divino. En ocasiones, lo que aquellas monjas veían era mucho más perturbador. Los diablos se manifestaban para torturarlas, llegando incluso a forzarlas sexualmente o a poseer su cuerpo. Contamos con abundantes biografías de religiosas que incluyen pasajes de este tipo. Porque, a fin de cuentas, una experiencia demoníaca no implicaba necesariamente una posesión infernal, un pacto de brujería o cualquiera de las acusaciones inquisitoriales típicas que podamos imaginar. La creencia en el diablo y su capacidad para tentar no se discutían.⁶ El Maligno se hallaba siempre al acecho, por tanto, aquellos que testimoniaban

³ Rosa Mª Alabrús y Ricardo García Cárcel, *Teresa de Jesús. La construcción de la santidad femenina*. Madrid: Cátedra, 2015, p. 82.

⁴ Véase Doris Bieñko de Peralta. «Voces del claustro. Dos autobiografías de monjas novohispanas del siglo XVII», *Relaciones. Estudios de historia y sociedad* 35/139 (2014), p. 157-194; Asunción Lavrin, «Santa Teresa en los conventos de monjas de Nueva España», *Hispania Sacra* 67 (2015), p. 505-529.

⁵ Citado por Asunción Lavrin, «La madre María Magdalena Lorravaquio y su mundo visionario», *Signos Históricos* 13 (2005), p. 27.

⁶ Sobre la persecución de las brujas durante los siglos XVI y XVII contamos con numerosos trabajos al respecto. En los territorios de la Corona de Aragón se vivió también una cacería de brujas. Véase Agustí Alcoberro, «Cacera de bruixes, justícia local i Inquisició a Catalunya, 1487-1643: alguns criteris metodològics», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna* 28-2 (2008), p. 485-504. Sobre la presencia de brujas en el reino de Mallorca puede consultarse también Antoni Picazo Muntaner, *In umbra: societat, poder i bruixeria a Mallorca*, Palma: El Tall, 2016.

¹ En la Europa medieval hubo ya sobrados ejemplos de monjas visionarias que iban a convertirse en modelos de imitación para futuras generaciones de religiosas, véase Victoria Cirlot, *Hildegard Von Bingen y la tradición visionaria de Occidente*. Barcelona: Herder, 2005.

² Asunción Lavrin, *Las esposas de Cristo. La vida conventual en la Nueva España*. México D. F.: Fondo de Cultura Económica, 2016, p. 254.

manifestaciones diabólicas no estaban incumpliendo necesariamente sus deberes religiosos. La verdadera prueba era resistirse a las tentaciones. Abundantes biografías de monjas incluían pasajes de este tipo, especialmente durante el siglo XVII. La religiosidad barroca, siempre pomposa y no menos exaltada, potenciaba la aparición de visionarias. Sor Ana de San Agustín, una monja del quinientos, describía con gran detalle a los demonios que solían visitarla: «tiene muchos cuernos, muchas colas y terribles llamas y una lengua ferocísima y espantosa; [...] y trae tan terrible hedor que encalabría, sino es cuando él pretende engañar fingiéndose hombre galán».⁷ En su biografía sobre Michaela de Aguirre, fray Alonso del Pozo contaba los padecimientos que esta sufrió, constantemente acosada por visiones diabólicas: «estando la sierva de Dios recogida de noche en su pobre lecho, venía él en figura de un caballo bien herrado, y subiéndose en la cama, se ponía de pies sobre Michaela, y haciendo del pesado, la pisaba y maltrataba a modo de un caballo bravo».⁸

La Inquisición solía intervenir ante estas situaciones, especialmente cuando llamaban demasiado la atención, pues en ocasiones, estos pasajes causaban un impacto no menos potente en las capas populares. Fácilmente impresionables e influidas por aquellas imágenes grandiosas y temibles que describían los predicadores desde el púlpito, estas manifestaban una peligrosa curiosidad hacia lo sobrenatural. Así, muchas monjas visionarias se convirtieron en un atractivo social. Los monasterios femeninos solían recibir las visitas de personas que buscaban desde consuelo a la misma salvación de su alma. Aquellas religiosas se convertían a sus ojos en verdaderas santas, lo que llevaba al Santo Oficio a analizar cada caso minuciosamente. Se estudiaba cada manifestación según su naturaleza, se investigaba la función misma de las mortificaciones corporales, y lo más importante de todo,

se juzgaba la propia veracidad de los hechos. Porque, en efecto, estas visiones sobrenaturales podían convertirse en una poderosa arma. De hecho, podía tratarse de estrategias mediante las cuales obtener algún beneficio.

El fenómeno de las falsas visionarias fue tan constante como el de aquellas monjas que creían a pies juntillas en la veracidad de las experiencias que decían sufrir. De hecho, el siglo XVII testimonió el resurgir de beatas y monjas farsantes, que pasarían a engrosar lo que se ha conocido como *pseudomisticismo*, «que oscilaba entre los casos aislados de picaresca y los grandes escándalos».⁹ La utilización de visiones, profecías o la descripción de relatos sombríos en los que el éxtasis se fundía con el sufrimiento del alma solía dotar a aquellas monjas de un aura especial y, quizás lo más importante, conseguía diferenciarlas del resto de sus compañeras. La vida monástica tendía a la uniformización mediante modelos de vida estandarizados que se definían en las respectivas reglas o constituciones. Si no quedaba espacio para individualismos y la intimidad brillaba por su ausencia, el uso de estas manifestaciones divinas o demoniacas podía reportar beneficios a corto y medio plazo. Como veremos con las monjas visionarias de Malagón, en ocasiones, los objetivos podían ser muy ambiciosos. Algunas deseaban adquirir protagonismo y fama, mientras que otras reducían su ambición a saciar deseos mucho más simples y primarios. Pero lo más importante es que, salvo excepciones propias como una enfermedad mental, las falsas visionarias solían actuar con una motivación. La principal diferencia entre el siglo XVII y la centuria siguiente no estriba tanto en el número de monjas acusadas por la Inquisición por farsantes e ilusas, sino, más bien, en la forma de afrontar dichas cuestiones.

Como se viene diciendo, el setecientos estuvo plagado de casos de este tipo, pero el tratamiento que recibieron no iba tan encaminado a castigos públicos que pudiesen dar ejemplo a los posibles imitadores, sino que lo que en esta época se busca

⁷ Citado por Julio Caro Baroja, *Las formas complejas de la vida religiosa (siglos XVI y XVII)*. Madrid: Sarpe, 1985, p. 81.

⁸ Fray Alonso del Pozo, *Vida de la venerable madre Doña Michaela de Aguirre, religiosa del Orden de Santo Domingo*. Madrid: imp. Lucas Antonio de Bedmar, 1718, p. 179.

⁹ M. Carmen Alarcón Román, «La reescritura del discurso místico y visionario en la obra de sor Francisca de Santa Teresa», *UNED. REI 2* (2014), p. 47.

es, por encima de todo, el silencio. Las corrientes místicas, que habían gozado de tanta fama en la centuria anterior, habían entrado en declive o, por lo menos, se las miraba con mayor recelo y desconfianza que en el pasado. Los moralistas criticaban a estas visionarias como simples farsantes, embusteras y ambiciosas de fama e influencia. Por su parte, los distintos tribunales inquisitoriales repartidos por toda la península veían claramente lo peligrosas que eran estas manifestaciones. No importaba tanto si eran ciertas o no, sino el impacto que podían generar entre las propias monjas y, por supuesto, también entre el pueblo llano. Algunos autores han constatado, de hecho, mayores grados de moderación inquisitorial, siempre en función de quién dirigiese el respectivo tribunal.¹⁰ Bethencourt habla incluso de un proceso de «privatización» de las causas inquisitoriales, en el sentido de que, a partir de 1740, «la ceremonia se confina a los claustros de las iglesias y, finalmente, a la sala de audiencias de la Inquisición, con la sucesiva pérdida de elementos que forman parte del rito».¹¹

De hecho, la mayoría de los inquisidores que terminaron juzgando a monjas por ilusas solían dar por sentado que mentían. Mientras numerosos superiores entre el clero regular todavía protegían aquellas manifestaciones sobrenaturales, viéndolas como reflejos de una futura santidad que podía ir en beneficio de la orden, los inquisidores presuponían otras razones y achacaban todo a supercherías o enfermedades mentales.¹² Incluso en el caso de las manifestaciones demoníacas más estafalarias, solían ser incrédulos y preferían pensar que todo eran embustes sin fundamento, sin moles-

tarse en hablar de brujería. Por todo lo anterior, la mayoría de las veces, los inquisidores querían silenciar el asunto, forzando a las monjas visionarias a callar para que la situación no trascendiese demasiado. Se trataba, en líneas generales, de un tipo de religiosidad mucho más austera y personal, que renegaba de barroquismos y exaltaciones populares, precisamente lo que había empezado a imponerse en aquella España que auspiciaba reformas y cambios, y que tendría su máxima expresión durante el reinado de Carlos III.¹³ Veamos algunos ejemplos que podrán introducirnos en lo que ocurrió en el monasterio de las carmelitas descalzas de Malagón.

En 1738, sor Águeda de la Encarnación, carmelita descalza de Corella, murió en las cárceles de la Inquisición acusada de ilusionismo, por haber repetido una y otra vez que había sido violada por el diablo en repetidas ocasiones. Los inquisidores intentaron silenciar aquel asunto, por lo que ordenaron recoger «todos los papeles, cartas, vida y defensorios manuscritos o impresos que tratasen de la Madre Águeda Josefa de la Encarnación, [...] como también todas las piedras, paños y cuentas que como dadas por ella, corrían y se repartían como reliquias falsa y apócrifamente».¹⁴ En 1775, la clarisa sor Juana de San Bernardo había sido acusada por sus compañeras de firmar un pacto con el diablo y, «en virtud de dicho pacto, ha estado frecuentemente cohabitando con el mismo demonio de día y de noche como marido y mujer, en cuyo tiempo han sido tan continuos los actos carnales [...] haciéndole siempre invocaciones para que se le apareciera».¹⁵ En este caso, todo apunta a que la joven sufría alucinaciones o se hallaba influida por imágenes oníricas motivadas, quizás, por alguna enfermedad mental. En cualquier caso, se la forzó a abjurar de todo lo que había visto y a guardar silencio permanente.

¹⁰ Manuela Caballero González y Pascual Santos López, «La condición de ilusa como defensa de la libertad sexual ante la Inquisición. El caso de María Pérez en la Murcia de 1748», Manuel Cabrera Espinosa y Juan Antonio López Cordero (coords.), *V Congreso Virtual sobre Historia de las mujeres*. Jaén: Asociación de Amigos 2013, p. 4.

¹¹ Francisco Bethencourt, *La Inquisición en la época moderna. España, Portugal, Italia, siglos XV-XIX*. Madrid: Akal, 1995, p. 359.

¹² Sobre las posibles causas psicológicas que pueden justificar una supuesta manifestación demoníaca véase Brian Levack, *The Devil Within: Possession and Exorcism in the Christian West*. New Heaven: Yale University Press, 2013, p. 135.

¹³ Durante el reinado de Fernando VI hubo ya algunos atisbos de reforma dentro del Santo Oficio. Sin embargo, fue Carlos III quien implantó verdaderos cambios destinados a controlar en mayor medida todo el aparato inquisitorial. José Martínez Millán, *La Inquisición española*. Madrid: Alianza editorial, 2007, p. 135.

¹⁴ AHN, Inquisición, 1680, ex. 7, s/f.

¹⁵ AHN, Inquisición, 3735, ex. 37, f. 1.

A veces, aquellas situaciones llegaban a unos niveles de «publicidad» tan preocupantes, que los inquisidores se veían obligados a actuar lo más rápidamente posible, sobre todo si querían frenar nuevos brotes. Es el caso, por ejemplo, del monasterio de clarisas de Antequera. Cuando una monja dijo en confesión que había tenido sueños perturbadores en los que se veía violada por el diablo, el confesor asumió que todo aquello eran, en realidad, manifestaciones demoníacas auténticas.¹⁶ De pronto, se disparó el número de monjas que confesaron también experiencias con demonios, desembocando todo aquello en una situación de histeria colectiva dentro del monasterio. En este caso, uno de los motivos por los que hubo tantas monjas afectadas, tenía mucho que ver con la camaradería y las ansias de protagonismo, especialmente cuando la vida en común que se pregonaba en el monasterio no lo permitía. Finalmente, fueron tantas las ilusas y farsantes, que los inquisidores incidieron en que se olvidase todo aquello y que cualquier tipo de manifestación sobrenatural se limitase a un ámbito privado, quedando reservado únicamente a las confesiones ordinarias.

Un último ejemplo de falsas visionarias tuvo lugar en un monasterio de Logroño. Sor Leonor Calderón era públicamente conocida por sus experiencias místicas. Aclamada por sus compañeras y por los vecinos que vivían cerca del monasterio, se había labrado una fama. Pero sor María Francisca de Barreda quería también sentir aquella fama, así que empezó a fingir visiones demoníacas y «también a tener raptos, y hacer gestos y ademanes semejantes a los de sor Leonor».¹⁷ Se abrió una guerra abierta entre ambas religiosas dentro del cenobio que terminó con la intervención del Santo Oficio de Logroño. Al final, la condena fue la misma que en los casos anteriores: ambas fueron forzadas a guardar silencio, olvidar todas aquellas experiencias y se dieron órdenes para el

resto de las monjas, con el fin de que ninguna de ellas volviese a hablar sobre aquel asunto.

2. Visiones y mortificación del cuerpo: ¿experiencias sobrenaturales o mecanismos de manipulación?

Sor Isabel de Santa Teresa llevaba tres años silenciada. Sus experiencias místicas la habían hecho famosa en las comarcas que rodeaban el convento de carmelitas descalzas de Malagón. De hecho, era una de las muchas monjas visionarias que, a mediados del siglo XVIII, seguían llamando la atención. El perfil de sor Isabel no era ninguna excepción, sino que se asimilaba al de muchas otras religiosas que experimentaban visiones sobrenaturales y mortificaban su cuerpo para sentir la agonía de Jesús. Todas estas monjas visionarias se convertían, a menudo, en un problema, y sor Isabel no lo fue menos, pues pronto despertó los recelos del tribunal de la Inquisición de Toledo. Una de sus compañeras había declarado que, siendo sor Isabel tornera del monasterio, «iban muchas gentes a llamar a la reo, diciendo que les hacían más operación sus palabras que una misión, y de ellos algunos hacían confesiones generales».¹⁸ Se contaban historias asombrosas de ella, como que cuando una de las monjas cayó gravemente enferma, sor Isabel pasó la noche junto a su lecho, acariciándole el rostro y prometiéndole que se pondría bien, cosa que pasó a la mañana siguiente. Tiempo después, una novicia terminó abandonando el monasterio por las presiones que sor Isabel ejercía sobre ella, convencida como estaba de que no tenía auténtica vocación. Y, el día de Santa Clara de 1742, poco antes de ser llevada ante el Santo Oficio, dijo públicamente que iba a entregar su vida para que numerosas almas atormentadas pudiesen abandonar el purgatorio. Pasó horas agónicas en su celda y todos la dieron ya por muerta, pero se recuperó y su fama siguió aumentando.

Durante dos años, sor Isabel de Santa Teresa fue sometida a la escudriñadora mirada del Santo

¹⁶ Valérie Molero, «Un presunto caso de complicidad diabólica en el siglo XVIII. Alonso de Osuna y las religiosas del convento de Santa Clara de Antequera», *Revista de dialectología y tradiciones populares* 1 (1995), p. 225.

¹⁷ AHN, Inquisición, 3732, ex. 161, f. 1.

¹⁸ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, s. f.

Oficio y el tribunal de Toledo estudió al detalle las supuestas visiones de aquella monja. En un momento en el que las órdenes religiosas empezaban a ser vistas con recelo y se anunciaban ya algunas reformas destinadas a purgar unos desmanes que ni siquiera el Concilio de Trento había conseguido detener, las experiencias místicas se habían convertido en un tema peliagudo.¹⁹ El fervor que motivaban se traducía en un tipo de religiosidad popular que poco o nada casaba ya con los intereses de las élites y, por extensión, de la misma Corona. Carlos III mostró siempre un recelo evidente a todo lo relacionado con excesos de cualquier tipo, en especial aquellos que iban ligados a devociones populares, festividades y otras prácticas religiosas.²⁰ Y aunque eran muchos los que creían que las visiones y mortificaciones corporales de sor Isabel eran sinceras, aquello no terminó de convencer a los inquisidores.

Por eso, en 1745, dieron órdenes precisas al provincial del Carmen descalzo y a la misma priora del monasterio. Lo más importante era que todo aquello se olvidara, y lo antes posible. La veracidad de las experiencias místicas era difícil de juzgar. ¿Acaso no las padecieron muchos de los grandes santos y santas de la Cristiandad? ¿No eran reflejos mismos de la pasión de Cristo? ¿Cómo diferenciar lo divino de lo demoníaco? Además, los inquisidores conocían el poder de impresión que aquello ejercía en las capas populares. Por eso, las instrucciones fueron claras y explícitas, y todas iban encaminadas a un mismo fin: silenciar y olvidar. «Que ninguna religiosa, aunque sea prelada, diga a persona alguna de fuera del convento que esta reo tiene o ha tenido cosas sobrenaturales».²¹ A Sor

Isabel se le arrebató el velo negro, de modo que ya no tendría voz activa ni podría asumir ningún oficio dentro del monasterio, y su vida quedaría reducida al silencio y la oración. De hecho, solo podría acudir a «pláticas espirituales o llamada de sus prelados, ni escriba ni reciba carta alguna sino a sus superiores y al director que se la señale».²²

A partir de entonces, la monja dejó de compartir sus supuestas experiencias con su confesor y se dedicó a la contemplación, tal y como se le había ordenado, pero su fama no desapareció. Mientras dentro del convento «antes bien parece que sus cosas desdican mucho»,²³ más allá de sus muros se seguía hablando de los milagros de sor Isabel de Santa Teresa: gentes de los pueblos colindantes acudían a las puertas del monasterio de las carmelitas descalzas para poder verla o hablar con ella y miembros de la rama masculina de la orden seguían elogiando sus virtudes, creyendo firmemente que tenía más de santa que de charlatana. Y, como era inevitable, su estela terminó contagiándose a otras monjas del monasterio.

Para que puedan entenderse los efectos que sor Isabel provocó en otras de sus compañeras, es necesario tener en cuenta cuál era el estilo de vida de una monja del siglo XVIII. Recordemos que la clausura, que era una realidad desde el Concilio de Trento, estaba siendo recuperada por algunos obispos reformistas. Aunque este fenómeno tuvo su máxima expresión durante el reinado de Carlos III, algunos prelados empezaban a introducir en sus respectivas diócesis cambios que tendían a reafirmar la estela tridentina.²⁴ Y esto, como se viene diciendo, afectaba también a los monasterios de monjas. En el de las carmelitas descalzas de Malagón, como en todos los demás, las religiosas vivían día tras día allí encerradas y su contacto con el exterior se reducía a las limitadas veces en que podían recibir visitas. Este microcosmos del que se ha hablado antes era el escenario idóneo para que

¹⁹ Sobre las reformas borbónicas en el marco de las órdenes religiosas, véase Ángela Atienza López, «El clero regular mendicante frente al reformismo borbónico. Política, opinión y sociedad», *Obradoiro de Historia Moderna* 21 (2012), p. 191-212.

²⁰ Carlos III planificó la represión de numerosas devociones populares, valiéndose de la autoridad que encarnaban sus obispos, a fin de uniformizar las prácticas religiosas. William Callahan y David Higgs, *Church and Society in Catholic Europe of the Eighteenth Century*. Londres: Cambridge University Press, 1979, p. 48.

²¹ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, s. f.

²² AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, s. f.

²³ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, 29 v.

²⁴ Francisco José García Pérez, «La resistencia a la clausura en los monasterios femeninos de Mallorca durante el siglo XVIII», *Espacio, Tiempo y Forma. Serie IV. Historia Moderna* 30 (2017), p. 221.

aquellas prácticas pudiesen contagiarse más fácilmente de unas a otras. Y eso fue lo que ocurrió.

Mientras sor Isabel de Santa Teresa intentaba llamar lo menos posible la atención, apareció una nueva monja visionaria. Se llamaba sor Juana de San José y tenía treinta años. Al principio había recelado de sor Isabel, pero «habiendo visto que era defendida de sujetos graves, mudó de casaca y se arrió a este favorable partido».²⁵ Una vez finalizó la causa inquisitorial contra sor Isabel, sor Juana empezó a visitarla en su celda para nutrirse de su estela. Y decidió sacarle provecho. Sor Juana de San José representa, como se verá a continuación, un ejemplo típico de cómo las visiones y experiencias místicas podían convertirse en un instrumento de control y extorsión, lo suficientemente eficaz como para obtener beneficios inmediatos. Porque sor Juana llevó las experiencias de sor Isabel a unos niveles casi cómicos, provocando el recelo generalizado entre sus compañeras.

Mientras la comunidad se hallaba reunida en capítulo, la priora la censuró públicamente por algunas conductas impropias de una buena religiosa y «allí mismo la dio un accidente tan fiero que alborotó el coro e hizo tantos extremos que tuvieron que entrar los confesores y estar el dicho P. Asunción sosegándola mucho tiempo».²⁶ Sor Juana no tardó demasiado en ver con sus propios ojos los frutos que podía conseguir con aquellos espectáculos. Primero, como medio para influir en las decisiones del monasterio, pues en ocasiones, la autoridad de una priora podía verse limitada por monjas que conspiraban para desvirtuar su gobierno. A fin de cuentas, como aquel cargo tenía una duración trienal, normalmente con posibilidad de reelección, los monasterios se convertían en escenarios propicios para la formación de partidos o facciones.²⁷ Viendo que la priora se acobarda-

ba ante sus episodios místicos, sor Juana empezó a cuestionar sus decisiones. En una ocasión, le aconsejó que rectificase algunas medidas que había tomado, porque una monja ya difunta se le había aparecido para prevenirla: «vaya, hermana, y esté con la madre Priora y díjala de mi parte que es voluntad de Dios que se disponga lo que su caridad ha propuesto e instado [sor Juana] y que eso es lo mejor, y lo que se debe disponer».²⁸

Sor Juana se había introducido en el antiguo círculo de afectos de sor Isabel de Santa Teresa. Parece ser que ella también tenía milagros que demostrar. El monasterio de Malagón contaba con varios confesores ordinarios, además de algunos extraordinarios que acudían en épocas señaladas del año como la Cuaresma o la Semana Santa. Algunos de aquellos religiosos habían defendido públicamente los prodigios de sor Isabel, y sor Juana aprovechó aquella fascinación en beneficio propio, intentando eclipsar su sombra. Solía confesarse con el director de sor Isabel y le contaba sus experiencias místicas, de tal modo que terminó ganándose su confianza. Una vez más, las visiones que decía sufrir y las mortificaciones que se autoinfligía se convirtieron en estrategias de control, pues gracias a ellas conseguía influir en los religiosos carmelitas que directa o indirectamente vigilaban el gobierno de la priora de turno. Sus ansias de poder llegaban a tales niveles que, según la describieron más tarde los inquisidores:

cuando no iba alguna según su gusto [o] no hallaba en el confesor el recibo que deseaba, la daban luego unos accidentes horrorosos, bautizados por mal de corazón y en ellos eran tales los extremos que hacía que me aseguraran algunas religiosas que se hallaron presentes, que parecía cosa sobrenatural y así que era cosa de Dios, o del diablo.²⁹

²⁵ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. 5.

²⁶ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. 23v.

²⁷ Las disputas internas dentro de los monasterios eran más habituales de lo que pueda parecer. A menudo se formaban partidos de monjas que ambicionaban hacerse con el control del gobierno colocando a una de las suyas en el puesto de priora. Estas facciones a menudo estaban arropadas desde el exterior del monasterio por otros agentes, como puedan ser obispos o superiores de la rama masculina de la orden, que

buscaban influir a través de la priora electa en las decisiones del monasterio. Doris Biñko de Peralta «Tiempos de elección, tiempos del demonio. Elecciones en conventos de frailes y de monjas en la época colonial», Noé Héctor Esquivel Estrada (coord.), *Pensamiento novohispano*. México D. F.: Universidad Autónoma de México, 2011, p. 152.

²⁸ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. 5 v.

²⁹ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. 5.

De hecho, siempre que detectaba un posible escéptico o crítico, no dudaba en hacerle frente, como ocurrió con fray José de San Ildefonso. Tras incorporarse al grupo de confesores ordinarios, el carmelita empezó a cuestionar las dotes prodigiosas de la monja. Advertida ya de aquello, sor Juana le demostraba públicamente su aborrecimiento, por ejemplo, negándose a comulgar con él porque «se exponía a una indecencia contra el sacramento, si recibía de dicho P. la comunión, lo que no intentó y resguardaba de los confesores, [...] estuvo comulgando mucho tiempo en misa distinta, por no comulgar de mano de dicho P.».³⁰

Pero sor Juana de San José no se limitó a lo anterior. Su necesidad de influir y controlar no terminaba en intentar redirigir las políticas de la priora. Además, quería construirse una auténtica corte de seguidoras, como había hecho sor Isabel. Así que empezó a invitar a algunas de sus hermanas a su celda para que la ayudasen a mortificar su cuerpo. Aquello tampoco era nada excepcional. En este caso concreto, sor Juana buscaba, una vez más, suplir altas cotas de influencia sobre algunas de sus compañeras, y para tan fin, llevaba sus visiones a niveles en ocasiones demenciales. Aprovechando que alguna religiosa pasaba la noche velándola, solía levantarse del lecho dramáticamente, mientras gritaba y rodaba por el suelo. Algunas monjas llegaron a testificar que la habían escuchado conversando con el demonio y «daba a entender a que el diablo la estaba persuadiendo a que se desesperase, haciéndola presentes sus pecados y otras cosas así».³¹ Otras veces les pedía a sus compañeras que la ayudasen con sus mortificaciones o, llegado el caso, que se sometiesen ellas mismas a sus prácticas.

En aquellas sesiones privadas sor Juana de San José también ejercía su autoritario y despótico modo de proceder, en este caso, sobre el cuerpo de sus adeptas. A una de ellas la llevó a un rincón apartado del monasterio y la mantuvo durante horas tumbada boca abajo, mientras le hacía sostener piedras enormes con su espalda. Otras veces, les imponía un cilicio, las obligaba a llevar unas fajas

de esparto durante todo el día, las ataba de pies y manos o llegaba al extremo de torturarlas «descargando los golpes ya en el trasero ya en los muslos, y ya sobre la misma parte deshonestas».³² Aquellas mortificaciones del cuerpo habían desvirtuado la idea original y se habían convertido para sor Juana en mecanismos mediante los cuales imponer su voluntad sobre las monjas que había conseguido atraerse. Muchas de aquellas mujeres llegaron a creer que el mal que sufrían era necesario para acercarse a Cristo, y así era como se lo transmitía sor Juana.

Pero, visto en perspectiva, y tal y como pudieron deducir también los señores inquisidores, la monja visionaria había llegado a unos límites peligrosos y que poco o nada tenían que ver con el ideal de mortificar el cuerpo en aras a experimentar el sufrimiento y la pasión de Cristo. De hecho, aquello tuvo todavía peores consecuencias para el devenir del monasterio. Si las experiencias místicas de sor Isabel de Santa Teresa habían terminado convirtiéndose en el caldo de cultivo perfecto para que aparecieran algunas imitadoras como sor Juana, ahora la historia parecía repetirse una vez más.

Sor Manuela de la Concepción había sido amiga íntima de sor Juana mientras ambas eran novicias. Habían compartido muchos momentos juntas y «han sido muchos años uña y carne y tenido grandísima intimidad, y no es menos notorio que ahora son muy opuestas».³³ Los episodios cada vez más demenciales de sor Juana y su incansable necesidad de llamar la atención parecían exasperar a sor Manuela. Pero si esta terminó enemistándose con su antigua compañera fue por los celos que sentía. Igual de manipuladora, pero menos maquiavélica, sor Manuela no sufría visiones místicas ni tampoco experimentaba estigmas; las ambiciones de sor Manuela eran más primarias. Todo apunta a que buscaba, mediante las mortificaciones, saciar un deseo de carácter sexual, que le producía maltratar a sus compañeras. Siendo maestra de novicias, a una de ellas «la mortificaba mucho con pellizcos».³⁴ Pero en quien verdaderamente

³⁰ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. 22.

³¹ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. 30.

³² AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. 7.

³³ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. 5.

³⁴ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, s/f.

se había fijado era en sor Clara de Santa Catalina, una de las religiosas que solían reunirse con sor Juana en sus sesiones privadas. Mientras la monja visionaria torpedeaba el gobierno de la priora con sus episodios místicos y delirios, sor Manuela empezó a acercarse poco a poco a sor Clara de Santa Catalina para mostrarle que ella también se había sumergido en aquel universo de sufrimiento. Intentando ganársela para su causa, sor Manuela se la llevó una noche a su celda, «y que así comenzaron las dos las travesuras de sus mortificaciones».³⁵ Ambas empezaron a intimar, y aquellas reuniones dedicadas por entero a ejercicios de flagelación corporal, pasaron a tener un carácter propiamente sexual.

Finalmente, los escándalos que ocasionaba sor Juana de San José, cada día más obcecada en demostrar sus dotes sobrenaturales, además de los indecorosos encuentros entre sor Manuela de la Concepción y su monja devota, terminaron atrayendo la mirada del Santo Oficio. No habían pasado tres años y los inquisidores volvían a juzgar a las carmelitas descalzas de Malagón. Conforme recopilaban testimonios de todas las monjas, de la priora y de los confesores del monasterio, componían un panorama todavía más perturbador que el que habían encontrado dos años antes en los milagros de sor Isabel de Santa Teresa. Sor Ana de San Agustín, actual priora, cargó especialmente contra sor Juana, que continuaba extorsionándola con sus experiencias místicas. Lo primero que declaró fue que, «estando en el coro, me dijo la M. Juana de San Joseph, [que] había visto allí mismo muchos demonios, y paréceme que no lo oyó nadie, sino yo».³⁶ Además de lo anterior, la priora describía aquellas experiencias como más que dudosas y concluía hablando de los sufrimientos que le había hecho padecer: «me parece que dicha religiosa es digna de cuidado y ha menester que la desengañen y sujeten, y así lo deseo, para bien suyo y provecho de las demás».³⁷

Aquello seguramente convenció a los inquisidores de que debían aislar a sor Juana por sus peligrosas manifestaciones. Poco tiempo después la siguió sor Manuela de la Concepción. Ambas fueron encerradas en las cárceles del Santo Oficio, por tener los inquisidores «información de haber dicho, hecho y cometido o visto hacer, decir o cometer a otra persona alguna cosa que sea o parezca ser alguna cosa que sea o parezca ser contra nuestra santa fe católica y ley evangélica».³⁸

En el caso de sor Manuela de la Concepción, los delitos que se le imputaban quedaban limitados a los «tocamientos» que esta hacía a otras religiosas amparándose en las mortificaciones. La primera en testificar fue sor Clara de Santa Catalina, que no dudó en desprenderse de toda responsabilidad: declaró que se había negado en repetidas ocasiones a las proposiciones de sor Manuela, pero su insistencia terminó siendo abrumadora. A continuación, pasó a describir detalladamente lo que la obligaba a hacer mientras estaban solas y «en atención a ser a oscuras no puede decir donde descargaba los golpes ni tampoco el número de dichos ejercicios y en dos o tres ocasiones, [...] le dio pellizcos en los muslos mediando la túnica y nunca llegando a las partes deshonestas».³⁹ Se citó a declarar también a las novicias, ya que sor Manuela había sido durante años su maestra. Algunas añadieron episodios de maltrato en forma de castigos corporales que acostumbraba a propinarles sor Manuela. Sin embargo, la verdadera prueba para los fiscales no era aquella monja, sino sor Juana de San José, una nueva visionaria dentro del monasterio de las carmelitas descalzas de Malagón.

La historia parecía repetirse de nuevo y el miedo a que esta euforia mística pudiese contagiarse a más religiosas parecía muy real. Así que los inquisidores volvieron a acusar a la que, en última instancia, parecía la responsable de todo: sor Isabel de Santa Teresa. Aquella monja llevaba silenciada durante tres años, pero ni aun así había conseguido enterrar su fama. Los escándalos de sor Juana

³⁵ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, s/f.

³⁶ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. 26v.

³⁷ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. 26v.

³⁸ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. s/f.

³⁹ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. s/f.

se le achacaban directamente a sor Isabel, pues había sido precisamente ella la que lo empezó todo. Los inquisidores volvieron a interrogarla, a fin de descubrir si había tenido algo que ver. Pero el verdadero problema era otro. ¿Hasta qué punto convenía dar «publicidad» a todo aquello? ¿Qué debía hacerse con aquellas dos monjas visionarias? Los inquisidores estaban convencidos de que se trataba de dos farsantes, que utilizaban sus supuestas visiones en beneficio propio.

Aquellos no eran tiempos de auténtica mística. Lejos quedaban ya los días de Santa Teresa. El siglo XVIII había enterrado, en muchos sentidos, las estelas de los religiosos y religiosas que habían experimentado en sus carnes visiones sobrenaturales y los mismos estigmas de Cristo. Como se viene diciendo, se estaba imponiendo un nuevo tipo de religiosidad mucho más austera y alejada de manifestaciones barrocas. Por tanto, aquellos episodios místicos se habían convertido en algo incómodo y que debía mantenerse en privado. De hecho, en muchos otros casos de monjas visionarias que tuvieron lugar en fechas similares, se tomó la misma decisión: silenciar el asunto y buscar los medios para que no volviese a repetirse nunca más. Aquella era la práctica más común en todo lo que afectaba al espinoso asunto de las manifestaciones sobrenaturales —incluyendo tanto las de carácter divino como demoníaco— y llegado el reinado de Carlos III se incrementó todavía más.

En el 1750, casi dos años después de que se iniciase el proceso inquisitorial contra las tres monjas, el tribunal de Toledo tomó su decisión, encaminada a lo que ya se ha comentado. Lo más importante era que «las religiosas guarden silencio perpetuo entre sí y en sus conversaciones de comunidad o privadas como si no hubiese sucedido». ⁴⁰ Las estancias que comunicaban con el exterior y que, por lo tanto, permitían que las monjas pudiesen quebrantar la clausura fueron clausuradas. A continuación, se volvió a permitir a los confesores ordinarios y extraordinarios que ejerciesen sus funciones dentro del monasterio,

ahora que la causa contra las religiosas carmelitas había terminado. Además, los inquisidores se dirigieron personalmente al General para pedirle que, «con su sabia consideración elija confesores de la mayor satisfacción en doctrina y prudente integridad de ánimo para extinguir la oposición antecedente, inspirar la verdadera paz y arraigar el sólido ejercicio de las virtudes religiosas». ⁴¹ Cualquier tipo de experiencia sobrenatural, ya fuesen visiones, profecías, revelaciones o hablas interiores no debían comentarse con nadie a excepción de los confesores, con lo que se perseguía evitar nuevos contagios.

El no aplicar mayores castigos sobre las acusadas «no es porque las apruebe ni manifieste juicio de que se las debe dar o no crédito, porque de todo esto se abstiene por ahora como va dicho». ⁴² Asimismo, los inquisidores consideraron oportuno prohibirles ciertos tormentos, por considerarlos excesivos y la expresión misma de las tentaciones del diablo: «ni tampoco puedan aplicar por su mano propia o por la ajena ramas secas o escobas con el pretexto de mover algún dolor en el seno de la impureza, declarando que todos estos artificios y otros semejantes son ilusiones y engaños de Satanás para precipitar las almas». ⁴³ Y, por supuesto, debían terminar los encuentros privados entre religiosas. Todo esto fue leído por la priora al resto de religiosas mientras se hallaban reunidas en capítulo.

3. Conclusiones

Como puede comprobarse, los monasterios femeninos no eran ajenos a la influencia de fuerzas sobrenaturales, en el sentido de que muchas veces se creía ciegamente en su existencia. Ya fuese de forma directa o indirecta, numerosas monjas dijeron padecer manifestaciones relacionadas con Dios o con el diablo, desde apariciones celestes a

⁴⁰ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. s/f.

⁴¹ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. s/f.

⁴² AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. s/f.

⁴³ AHN, Inquisición, 2101, ex. 8, f. s/f.

posiciones infernales, pasando por auténticas violaciones. Sin embargo, lo que aquí más interesa es resaltar el hecho de que todo aquello no solo no era real, sino que aquellas experiencias podían ser utilizadas con unos fines concretos, como ocurrió en el monasterio de las carmelitas descalzas de Malagón. No queda del todo claro si sor Isabel de Santa Teresa, la monja que inició todo el asunto con sus experiencias místicas, creía verdaderamente en lo que decía o se trataba más bien de una invención. ¿Cuáles eran los beneficios que había conseguido aquella monja con sus experiencias místicas? Pues los mismos que obtuvieron muchas otras en el pasado.

En primer lugar, sor Isabel se había convertido en una monja única, en el sentido de que se la diferenciaba del resto de sus compañeras. Mediante sus visiones, profecías o prodigios, sor Isabel adquiría un protagonismo que rompía de bruces con el modelo de vida en común y resignación que se esperaba de toda buena religiosa. Asimismo, se atrajo una corte de seguidores entre los frailes carmelitas que supervisaban el monasterio y algunas de las monjas que allí vivían. ¿Es coincidencia, por lo tanto, que apareciere una nueva visionaria? Lo cierto es que no. Este contagio se encuadra, precisamente, en el marco de las pasiones humanas. La envidia, la competitividad, la ambición son solo algunas de las características que adornaban a sor Juana de San José, la segunda de las falsas visionarias.

Sor Juana representa aún más descaradamente la instrumentalización de las visiones místicas. Sus más que exageradas escenas delante de la priora, acompañadas de terroríficos episodios cuando estaba en la celda, y sus desvirtuadas ansias de mortificar la carne, iban siempre dirigidas a un fin. Sor Juana aprendió a utilizar todo aquello para llegar donde sor Isabel no había podido. En primer lugar, los arrebatos que sufría solían coincidir con momentos en los que pretendía imponer su visión de las cosas o se veía amenazada por algunas de las autoridades del monasterio, como ocurrió en aquella ocasión en la que la priora la censuró delante de sus compañeras. Asimismo, sus reuniones secretas para realizar ejercicios flagelantes iban más encaminadas a someter psicológica y físicamente a

sus compañeras. Valiéndose del dolor que infligía a las monjas —y también a ella misma— sor Juana se construía una imagen de autoridad que mezclaba la admiración con el terror. Algo a lo que no fue ajena la tercera de las inculpadas, sor Manuela de la Concepción, aunque esta nunca mostró miras tan altas como las dos anteriores. Seguramente comprobó el efecto que tenían las mortificaciones en sus compañeras, dotándolas pura y enteramente de un carácter sexual. Su interés por sor Clara la llevó a asumir algunas de las conductas de sor Juana, con la intención de compartir momentos íntimos con ella. Se deduce así que el uso de los ejercicios mortificantes para sor Manuela era simplemente un mecanismo mediante el cual obtener favores sexuales de la otra religiosa. Por lo tanto, estas tres monjas se convierten en ejemplos, fácilmente extrapolables a otros monasterios, de religiosas que vieron en las experiencias sobrenaturales una utilidad que podían aprovechar.

Por los testimonios recopilados y la interpretación que puede hacerse del proceso inquisitorial, todo indica que sor Isabel y sor Juana no tenían en realidad aquellas visiones. En lo que respecta a la tercera, sor Manuela es todavía un caso más evidente de que ni siquiera se valía de aquellas mortificaciones con el fin para el que estaban destinadas. Visto así, se trata, en este caso, de mujeres que pretendían utilizar las visiones y ejercicios mortificantes para obtener influencia, poder y también saciar deseos personales. De hecho, se deduce cierta iniciativa personal y ambición en estas tres religiosas.

Finalmente, es interesante constatar el modo de proceder de los inquisidores ante este caso de falsas visionarias. Lejos de la idea de castigos públicos destinados a dar ejemplo, muchos de los tribunales del Santo Oficio que tuvieron que lidiar con este tipo de situaciones durante el siglo XVIII, primaban, por encima de todo, la discreción y el silencio. Esto tiene cierta lógica, pues el fenómeno de las visionarias era muy atractivo, tanto para otras monjas como para las capas populares. Por lo tanto, el contagio —como ocurrió en el monasterio de Malagón— era muy real si no se actuaba con presteza.

Las falsas visionarias de Malagón son solo uno entre los muchos ejemplos que confirman esta idea. Los inquisidores buscaban, por encima de todo, que no se propagasen públicamente aquellas experiencias místicas y que quedasen reservadas al espacio del confesionario. De hecho, solían ser bastante escépticos en este sentido, incluso la

idea de brujería demoníaca les parecía casi absurda. En muchos sentidos, se trata de un cambio de rumbo de carácter psicológico, paulatino, pero no menos progresivo, que estaba dejando muy atrás los ecos de aquella religiosidad barroca que había poblado el siglo XVII.

MISCEL·LÀNIA

PRÀCTIQUES SOCIALISTES I NACIÓ A LES ILLES BALEARS (1931-1936)

SOCIALIST PRACTICES AND NATION IN BALEARIC ISLANDS (1931-1936)

Aurelio Martí Bataller
Universitat de València

Resum: El present article analitza el rol de la cultura política socialista en la construcció social de la identitat nacional espanyola. Es prenen com a marc geogràfic i període cronològic les Illes Balears i la Segona República, mentre que la premsa socialista constitueix la font principal d'informació. L'estudi se centra en els actes de sociabilitat recollits i valorats a dita premsa. La hipòtesi que es manté és que el socialisme va ser un actiu agent en la socialització de la idea d'Espanya a través dels distints actes i pràctiques rituals, lúdiques i polítiques que duia a terme.

Paraules clau: Identitat nacional, socialisme, cultura política, Segona República, Espanya.

Abstract: This article analyses the role of the socialist political culture in the social construction of Spanish national identity. The Balearic Islands and the Second Republic are the geographical and chronological frames, while the socialist' press is the main source of information. The study focuses on the sociability acts gathered and valued in that press. The hypothesis sustained is that the socialism was an active agent in the socialization of the idea of Spain through the different ritual, recreational and political acts and practices that it carried out.

Keywords: National identity, Socialism, political culture, Second Republic, Spain.

Introducció

El present article analitza el rol de la cultura política socialista en la construcció social de la identitat nacional espanyola. Es pren com a marc geogràfic i període cronològic les Illes Balears durant la Segona República, mentre que *El Obrero Balear* i *Justicia Social*, setmanaris del Partit Socialista Obrer Español (PSOE) a Mallorca i Menorca respectivament, constitueixen la principal font d'informació. L'estudi, centrat en els actes de sociabilitat recollits i valorats a dita premsa, sosté que el socialisme va ser un agent actiu en la socialització de la idea d'Espanya a través dels diferents actes i pràctiques rituals, lúdiques i polítiques que duia a terme.

Així doncs, l'article pretén fer una contribució a l'estudi del paper jugat per les cultures polítiques —la socialista en aquest cas— al procés de nacionalització a Espanya, precisament una de les línies d'investigació que la historiografia ha assenyalat com a potencialment fructíferes a l'hora d'aproximar-se al fenomen nacional espanyol.¹ Al respecte, cal ser conscients dels límits i la natura de la recerca. L'estudi se circumscriu al cas de les Illes Balears, on el PSOE era lluny de constituir una força dominant, tot i la dinàmica de creixement sindical i polític de la Segona República que el convertiria, juntament amb UGT, en la força obrera hegemònica.² Igualment, cal esmentar que s'analitzen només alguns dels ritus i de les activitats polítiques i recreatives empenyades pels socialistes, però enteses com una part significativa dels elements que modelaven la cultura política del socialisme, la seua visió compartida del món,

així com la identitat que es podia bastir a partir d'aquesta.³

Per últim, el balear pot ser un espai especialment rellevant atès que, tot i que no és possible entrar en detall, durant el primer terç del segle XX, a Balears va existir un regionalisme fortament influït pel catalanisme i es van desenvolupar discursos i propostes sobre la identitat balear, la seua existència —o no— com a ens diferenciat, l'encaix dins la nació espanyola, la catalanitat de les illes, etc.; tot això, a més, en un context de domini lingüístic català en els usos orals del conjunt de la població.⁴ El període republicà va contribuir a fer visibles aquells debats. En relació amb aquestes qüestions, diferents investigacions han indicat que el Partit Socialista, ja en temps de la Restauració, hauria estat un focus difusor de patriotisme espanyol, hostil al mallorquinisme polític i adscrit a posicions centralistes.⁵ D'aquesta manera, és necessari aprofundir en aquell «espanyolisme»; anar més enllà dels postulats polítics sobre l'articulació territorial del poder estatal per a conèixer millor com podia difondre la simbologia i discursos associats a la nació espanyola.

Així, l'article s'organitza en tres apartats. Inicialment es repassen algunes de les activitats de reivindicació, educació i esbarjo desenvolupades pels socialistes; en segon lloc, s'observa l'actitud socialista cap a les festivitats d'àmbit nacional espanyol i també local i regional; finalment, s'atén a la visita del president de la República Niceto Alcalá Zamora a Balears, com un fenomen extraordinari en el qual els socialistes prengueren part.

¹ Xavier Andreu, «Nacionalismo español y culturas políticas. El comienzo de una buena amistad», *Historia y Política* 34 (2015), p. 355-381.

² Sobre el socialisme a les Illes Balears, Pere Gabriel, *El moviment obrer a Mallorca*. Barcelona: Lavínia, 1973; del mateix autor, *El moviment obrer a les Illes Balears (1869-1936)*. Palma: Documenta Balear, 1996; Albert Comas, Joan Huguet i Manel Santana, *Història de la UGT a les illes Balears. Un segle de lluita sindical*. Palma: Documenta Balear, 2004.

³ Seguim Serge Berstein, «Nature et fonction des cultures politiques», Serge Berstein (dir.), *Les cultures politiques en France*. Paris: Éditions du Seuil, 2003, p. 11-36.

⁴ David Ginard, *Treballadors, sindicalistes i clandestins. Històries orals de República, guerra i resistència, volum III*. Palma: Documenta Balear, 2018, p. 360.

⁵ Isabel Peñarrubia, *Els partits polítics davant el caciquisme i la qüestió nacional a Mallorca (1917-1923)*. Barcelona: PAM, 1999, p. 134-135; Bartomeu Carrió i Antoni Marimon, *El nacionalisme a Mallorca*. Palma: Perifèrics, 2003, p. 62.

Política, cultura i nació. Rituals socialistes i identitat nacional

Quan hom parla de rituals obrers i socialistes, resulta indefugible l'al·lusió al Primer de Maig, una fita que, juntament amb la Comuna de París de l'any 1871 o la mort de Marx, va ser integrada en el calendari festiu i reivindicatiu dels moviments socialistes com a expressió de l'internacionalisme proletari.⁶ Els socialistes balears aprofitaren aquell dia per a manifestar-se, fer mítings, entregar demandes als poders públics, i també realitzar sortides al camp i vetllades artístiques amb música i teatre. En conjunt, es tractava d'escenificar la força obrera i confraternitzar.

Ara bé, les ressenyes anuals dels actes mostren que l'obrerisme va conviure amb referents nacionals espanyols i elements de la cultura popular de masses del moment. Així es va posar de manifest de forma cridanera l'any 1931, quan la data va ser aprofitada pel PSOE per a celebrar la proclamació de la República i reclamar l'adhesió patriòtica a aquesta. Així ho van fer tant el jove Ramón García Galán com el veterà Joan Montserrat Parets, en considerar la República l'alliberament popular espanyol d'una opressió secular i demandar la defensa i engrandiment del nou règim.⁷ Com explicava el valencià Vicente Lacambra a *El Obrero Balear*, havia caigut la «losa aplomante que agobiaba el cuerpo nacional» i la nació era ja lliure.⁸ El poble espanyol despertava, i el socialisme s'adheria al projecte de renovació nacional republicana. Aquella era la idea retratada des d'Eivissa l'any següent, quan les celebracions del Primer de Maig provarien la germanor de l'illa amb els proletaris mallorquins i es participava ensems del vent «de regeneración que recorre España entera».⁹ Se-

gons s'aprecia, amb cert regust regional —tot i que sense al·ludir a altres illes com Menorca—, l'obrerisme socialista s'alineava amb la nació, en una data tan significativa com el Primer de Maig, com a programa de transformació confrontat a l'Espanya monàrquica.¹⁰

De fet, la dimensió regeneradora nacional del projecte polític socialista i la identificació de l'obrerisme amb Espanya va reaparèixer l'any 1934, de la mà del manifest de les direccions del PSOE i UGT reproduït per *El Obrero Balear*. Allí s'explicava que, en el context de lluita contra el feixisme a Europa i a Espanya, es feia realitat l'axioma marxista de la convergència dels interessos obrers amb els de la nació, ja que «sólo el interés de la masa trabajadora se confunde con las conveniencias urgentes e inaplazables de España»; la unitat obrera antifeixista es realitzava «en el sentimiento de salvar sus conquistas y dignificar a España».¹¹ Per tant, allunyat cronològicament i políticament dels primers temps republicans, romanien la identificació obrera nacional.

De segur que plantejaments semblants es repetirien en els mítings i actes realitzats, en els quals, a més, la simbologia nacional espanyola republicana —banderes, *Himne de Riego*, imatges de Fermín Galán i Ángel García Hernández— proliferaven constantment en els municipis balears.¹² Però, entre els actes del Primer de Maig existia una vessant més lúdica consistent, per exemple, en vetllades artístiques o concerts i balls. En aquest sentit, cal al·ludir al repertori musical que acostumaven a programar els socialistes balears, dins el qual, com cabria esperar, *La Internacional* seria la peça per excel·lència; una cançó que, per cert, contenia xicotetes variacions en la lletra segons països,

⁶ L'estudi més complet per a Espanya a Lucía Rivas, *Historia del 1º de mayo en España desde 1900 hasta la Segunda República*. Madrid: UNED, 1987.

⁷ Ramón García Galán, «Ante el 1º de Mayo», *El Obrero Balear* 1532 (1 de maig de 1931), p. 7; Joan Montserrat Parets, «Nuestra respuesta», *El Obrero Balear* 1532 (1 de maig de 1931), p. 2.

⁸ Vicente Lacambra, «1º de Mayo», *El Obrero Balear* 1532 (1 de maig de 1931), p. 2.

⁹ J.C.D., «Primero de Mayo», *El Obrero Balear* 1584 (1 de maig del 1932), p. 5.

¹⁰ Marta García Carrión, «Cultura nacional y nacionalismo español», Carlos Forcadell i Manuel Suárez Cortina (coords.), *La Restauración y la República, 1874-1936*. Madrid-Saragossa: Marcial Pons-PUZ, 2015, p. 169-198.

¹¹ «Manifiesto del P.S.O y U.G.T», *El Obrero Balear* 1687 (1 de maig de 1934), p. 2.

¹² Vegeu els casos de Palma i Capdepera a «La Jornada del Primero de Mayo», *El Obrero Balear* 1585 (6 de maig del 1932), p. 3; Marratxí a «De Marratxí», *El Obrero Balear* 1586 (13 de maig del 1932), p. 5; Palma de nou a «El 1º de Mayo en Palma», *El Obrero Balear* 1688 (5 de maig del 1934), p. 2.

cosa que donava peu a interpretacions nacionals diferents.¹³ No obstant això, en les celebracions del Primer de Maig, com en molts altres actes, el repertori musical no va consistir exclusivament en himnes proletaris i/o polítics com *La Marsellesa* —també part del repertori musical del moviment socialista¹⁴—, sinó que van proliferar peces i ritmes populars i, sovint, representatius del nacionalisme espanyol musical.

En aquest sentit, els socialistes balears es van comportar de forma similar a llurs companys de partit.¹⁵ A més de cuplets i orquestrines per a amenitzar balls populars, els socialistes balears van recórrer amb profusió a música d'inspiració regional espanyola i, sobretot, a la sarsuela. En les celebracions del Primer de Maig es van escoltar peces com *Maruxa*, *Los claveles*, *Luisa Fernanda* o *Molinos de Viento*, entre altres;¹⁶ a la inauguració de la temporada al Teatre de la Casa del Poble de Mallorca, l'any 1931, va sonar *La Dolorosa* de Tomás Bretón;¹⁷ el mateix any, durant la commemoració de la mort de Pablo Iglesias es va interpretar *La Viejecita*, fragment d'una sarsuela ambientada

a la Guerra del Francès;¹⁸ l'any 1933, amb la finalitat de recaptar fons per a les eleccions, *Por una mujer (Carretera Castellana)*, *La del Soto del Parral* i fragments d'*El Barbero de Sevilla* van ser les peces escollides pels socialistes a Palma en diverses vetllades.¹⁹

A més d'això, les organitzacions corals obreres, com Lirio Rojo o l'Orfeó Proletari de Mallorca, van combinar en el seu repertori composicions com *La Internacional* amb música sorgida sota l'impuls de moviments regionalistes com el catalanisme. Segons explicava el líder socialista Alexandre Jaume, el citat orfeó assajava l'estiu de 1936 *La Balanguera* i *L'emigrant*, poemes de Joan Alcover i Jacint Verdguer musicats per Amadeu Vives; també Joana Lladó i Font va explicar que juntament a *La Internacional* i *La Marsellesa*, solien cantar cançons populars del moment com *Muntanyes Pirenaiques*, *La Balanguera* i *L'emigrant*.²⁰ Per a Jaume, allò era un encert ja que eren cants populars vernacles mitjançant els quals «se proyecta el alma mallorquina». ²¹ Al respecte, encara que no hi ha l'espai en aquest article per a aprofundir-hi, esmentar que el cas de Jaume —com també pogué succeir en certa manera amb Andreu Crespi— va ser el d'un obert catalanisme particular en el context del socialisme balear que el va menar a afirmar sense embulls la catalanitat ètnica i nacional de les Illes Balears.²²

¹³ Si en francès es cantaria «C'est la lutte finale/ groupons-nous et demain/ L'internationale/ sera le genre humain»; en anglès es canviava la darrera frase per «The International/ unites the human race»; mentre els alemanys dirien «La Internacional/ lluita pels drets de l'Home»; Kevin Callahan, *Demonstration culture. European socialism and the Second International, 1889-1914*. Leicester: Troubador Publishing, 2010, p. 153. A Espanya, per la seua part i encara que pogués haver-hi variacions, es cantaria «Agrupémonos todos/ en la lucha final/ y se alcen los pueblos/ por La Internacional».

¹⁴ Michel Ralle, «La fête militante: l'espace festif des ouvriers à l'épreuve de l'identité sociale (1850-1920)», *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne* 30-31 (1999-2000), p. 67-80. Un treball recent sobre *La Marsellesa* a Espanya a Marie-Angèle Orobon, «La Marsellesa: ¿Un himno revolucionario español? (1808-1931)», Carlos Colado (ed.), *Himnos y canciones. Imaginarios colectivos, símbolos e identidades fragmentadas en la España del siglo XX*. Granada: Comares, 2016, p. 175-190.

¹⁵ Aurelio Martí, «Prácticas musicales e identidad nacional en el socialismo español durante la Segunda República», *Historia Social* 85 (2016), p. 83-99.

¹⁶ Vegeu les programacions recollides a *El Obrero Balear i Justicia Social* de cada anualitat.

¹⁷ «Teatro Casa del Pueblo», *El Obrero Balear* 1504 (20 de febrer del 1931), p. 3.

¹⁸ «En honor de Pablo Iglesias», *Justicia Social* 19 (12 de desembre del 1931), p. 2.

¹⁹ «Teatro Casa del Pueblo», *El Obrero Balear* 1659 (6 d'octubre del 1933), p. 5; «La velada del pasado sábado», *El Obrero Balear* 1661 (20 d'octubre del 1933), p. 4.

²⁰ Entrevista recollida per David Ginard, *Treballadors, sindicalistes i clandestins. Històries orals del moviment obrer a les Balears (1930-1950)*, Volum I. Palma: Documenta Balear, 2012, p. 75-77; Manuel Santana, *Classe obrera, cultura i educació a Mallorca (1868-1936)*. Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner, 2007, p. 139. Aquest darrer indica la interpretació de *La Balanguera* per part dels orfeons obrers.

²¹ Alejandro Jaume, «El Orfeón Proletario», *El Obrero Balear* 1801 (17 de juliol del 1936), p. 1. Vegeu també, «Las juventudes Socialistas y Comunista unificadas de Palma celebran su fusión con un Mitin en la Casa del Pueblo, amenizado por el Orfeón Lirio Rojo», *El Obrero Balear* 1793 (22 de maig del 1936), p. 2.

²² Vegeu les biografies i alguns reculls de texts a Alexandre Font Jaume, *Alexandre Jaume*. Palma: Ajuntament de Palma, 1987; i del mateix autor, més recentment, *Alexandre Jaume Rosselló (1879-1937)*. Palma: IEB/Lleonard Muntaner, 2011.

Cal remarcar que la sarsuela va ser un gènere musical reeixit, plenament inserit en la cultura de masses de l'Espanya del primer terç del segle xx i d'importància en la construcció de la identitat nacional espanyola. Des de mitjan segle XIX, el seu revifament es va veure alimentat per la càrrega nacionalista espanyola que fornía els arguments i escenaris recreats, en els quals l'evocació i ambientació regional(itzada) de la nació espanyola va tenir un fort pes —com també l'arquitectura regionalista va caracteritzar l'estil i ornamentació de la Casa del Poble de Palma i de moltes edificacions socialistes del conjunt d'Espanya—. ²³ Alhora, i malgrat l'existència de fortes polèmiques, la sonoritat de la sarsuela va ser associada cada cop més a allò autènticament espanyol. ²⁴

Així, les organitzacions socialistes balears posaven a l'abast de la militància els discursos musicals del nacionalisme espanyol i alguns dels sons i autors del cànon musical espanyol del moment. D'aquesta manera el socialisme es feia ressò de moltes de les composicions que sonarien en cafès i teatres. La intencionalitat expressa podia no ser aquesta i, a més, la recepció de la música per part de les bases socialistes resta una incògnita. No obstant això, aquella va ser una tendència constant gens nova en la dècada del 1930. Per exemple el 1928, a Palma, l'alhambrisme de Jesús de Monasterio i composicions de guitarra de Ferran Sor van ambientar la celebració del dia dels treballadors, ²⁵ mentre que l'any 1924, s'havien escoltat cuplets

amb la «peculiar picardia» d'Anita Ramis. ²⁶ A més al desè aniversari de l'afusellament de Francesc Ferrer i Guàrdia a la Casa del Poble de Palma, a més de milongues, de nou va sonar *La Dolores* i l'Himne de l'Exposició Regional Valenciana de Josep Serrano. ²⁷ D'aquesta manera, d'una banda, el Primer de Maig, com d'altres rituals socialistes, s'adaptava a la realitat i el gust popular, alhora que podia ancorar-se en identitats múltiples. D'una altra banda, els socialistes a les Illes Balears, com a la resta d'Espanya, potenciaven una homogeneïtzació de la cultura política socialista a través de la realització d'actes i l'execució de cançons similars, que no escapaven dels gusts de l'esfera cultural de masses nacional espanyola. ²⁸

Aquella dinàmica suposaria una contribució des del socialisme a la forja de dita esfera cultural, a la seua articulació a l'àmbit nacional i a la difusió d'imaginariis culturals en l'esfera pública que apuntaven en última instància a la nació espanyola com a referent i que, en el cas de cançons amb lletra —també les obreres— en general s'entonaven en castellà. ²⁹

Una cosa similar es pot aventurar respecte a la literatura. En aquest aspecte, les pràctiques socialistes tampoc constituïren una alternativa clàssica a les tendències dominants. En el conjunt del PSOE, una finalitat clara de la lectura era la formació ideològica de l'obrer, de manera que es promovia la lectura d'assajos de Marx, Lenin o Iglesias, entre d'altres. Tanmateix, les preferèn-

²³ Francisco De Luis i Luis Arias, *Las Casas del Pueblo socialistas en España (1900-1936)*. Barcelona: Ariel, 1997; Pere Gabriel, «La Casa del Poble de Palma. Referències generals i notícies a Catalunya i Espanya», David Ginard (coord.), *La Casa del Poble i el moviment obrer a Mallorca (1900-1936)*. Palma: Lleonard Muntaner, 2016, p. 11-27.

²⁴ Sobre la sarsuela i el seu pes en la construcció de l'imaginari nacional espanyol, vegeu Celsa Alonso *et alii*, *Creación musical, cultura popular y construcción nacional en la España contemporánea*. Madrid: ICCM, 2010; Margot Versteeg, *De fusiladores y morcilleros. El discurso cómico del género chico*. Amsterdam: Rodopi, 2000; Clinton D. Young, *Music theatre and nationalism in Spain, 1880-1930*. Baton Rouge: Louisiana State University, 2016.

²⁵ «El 1° de Mayo en Palma», *El Obrero Balear* (4 de maig del 1928). Citat per Francisco de Luis i Luis Arias, *Las Casas del...*, *op. cit.*, p. 204.

²⁶ Antoni Nadal, *Rituals obrers i avalots estudiantils a Mallorca (1890-1980)*. Palma: Documenta Balear, 2015, p. 39.

²⁷ *Ibid.*, p.50. També María del Pilar Pérez, «La difusión de la cultura a través de algunas publicaciones obreras de Mallorca en los años veinte», Arnau Company, Jordi Pons i Sebastià Serra (eds.), *V Encontre d'Historiadors de la Comunicació*. Palma: Universitat Illes Balears, 2003, p. 329-338.

²⁸ Per al cas francès, i al voltant del Primer de Maig, han arribat a conclusions similars, Miguel Rodríguez, *Le 1 Mai*. París: Gallimard/Juliard, 1990; Danielle Tartakowsky, «Le 1 Mai», Michel Pigenet i Danielle Tartakowsky (eds.), *Histoire des mouvements sociaux en France. De 1814 à nos jours*. París: La Découverte, 2012, p. 271-282.

²⁹ Vegeu Ferran Archilés i Marta García Carrión: «En la sombra del Estado. Esfera Pública nacional y homogeneización cultural en la España de la Restauración», *Historia Contemporánea* 45 (2012), p. 483-518.

cies lectores sembla que foren proclius a autors i obres de certa crítica social, però no socialista, com Benito Pérez Galdós, Vicente Blasco Ibáñez i Joaquín Dicenta;³⁰ molts d'ells, per cert, integrats en el panteó d'escriptors espanyols influents en la difusió d'imaginariis nacionals a través de les seues obres.

Segons sembla, el socialisme espanyol no seria excepcional en aquest aspecte, ja que es poden apreciar tendències similars en altres casos. Per exemple, *Quo vadis?* va ser un dels màxims èxits de l'editorial Nerbini, pròxima al socialisme italià entre 1897 i 1910,³¹ mentre que la popularitat de Georges Simenon a la França de la dècada del 1930 de segur que arribaria a les bases del socialisme francès.³² Tots ells compartien també el consum de les obres d'autors com Leon Tolstoi, Émile Zola o Victor Hugo. En el cas del socialisme balear, la Casa del Poble de Palma oferia un fons consonant amb aquestes tendències i, d'acord amb Santana, amb poc espai per a autors mallorquins.³³ Segons es pot deduir per donacions com la del socialista Camilo Vilaverde, la biblioteca de la Federació Obrera Menorquina (FOM) va ser ben similar.³⁴

En darrer lloc, entre els ritus i l'esbarjo socialistes, també ocupava un lloc destacat la pràctica del teatre. En aquesta direcció, Antoni Nadal ha indicat que els socialistes a la Casa del Poble de Palma combinaren drames de denúncia social, representats en llengua castellana, amb obres de to còmic, representades tant en castellà com en català. Aquella seria una dinàmica fàcilment compartida per la resta del socialisme balear. Això posaria de manifest la contradicció entre l'aspiració a un teatre socialista i el recurs a autors crítics socialment, però no socialistes, com Fola Igúrbide, per no parlar de la interpretació d'obres d'humor d'èxit comercial d'autors com els germans Álvarez Quintero o Pedro Muñoz Seca.³⁵

Tanmateix, a més d'aquesta contradicció i de la seua possible vinculació amb els limitats recursos materials del socialisme balear, cal subratllar que aquelles obres s'integraven en la cultura popular de masses nacional espanyola. De fet, en el conjunt del PSOE, les organitzacions socialistes representaren tant obres de denúncia social, com sainets, comèdies, sarsueles i peces costumistes regionals i intranscendents.³⁶ Tant a través de formacions artístiques pròpies com d'alienes, la militància socialista tenia al seu abast molts dels codis, discursos i símbols que conformaven la cultura popular de la massa espanyola, en la qual la nació era un ingredient ben present. En el cas balear, a més, la presència de representacions teatrals en llengua catalana, tot i ser sovint associada als registres humorístics podia tenir un component satíric polític i social crític.³⁷ Entre els autors en llengua catalana, és possible destacar Jordi Martí Rosselló, qui va tenir ressò a les barriades obreres mallorquines i deixà en algunes de les seues obres atacs al mallorquinisme catalanista.³⁸

³⁰ L'estudi clàssic sobre Madrid a Nuria Franco, *Catálogo de la Biblioteca de la Casa del Pueblo de Madrid (1908-1939)*. Madrid: Fundación Francisco Largo Caballero, 1998. Entre els distints treballs de l'autor, vegeu José-Carlos Mainer, «Notas sobre la lectura obrera en España (1890-1930)», Albert Balcells (dir.), *Teoría y práctica del movimiento obrero en España, 1900-1936*. València: Fernando Torres, 1977, p. 177-239; i, del mateix autor, *La doma de la Quimera. Ensayos sobre nacionalismo y cultura en España*. Barcelona-Madrid: Iberoamericana, 2004.

³¹ Maurizio Degl'Innocenti, *Geografia e istituzioni del socialismo italiano, 1892-1914*. Napoli: Guida Editori, 1983, p. 56.

³² Serge Berstein, *La France des années 30*. París: Armand Colin, 1988, p. 21.

³³ Manuel Santana, «Educació i cultura a la Casa del Poble de Palma (1924-1936)», David Ginard (coord.), *La Casa del..., op. cit.*, p. 87-104.

³⁴ Vilaverde, bibliotecari i per un temps edil socialista de Maó, va cedir obres de socialistes com Iglesias o Ramón Pla Armengol, però també de Dostoievski o Prosper Mérimée, així com comèdies de Cervantes i el clàssic català *Curial e Güelfa*. «Biblioteca de la F.O.M.», *Justicia Social* 110 (9 de setembre del 1933), p. 2.

³⁵ Antoni Nadal, «El teatre a la Casa del Poble de Palma (1924-1936)», David Ginard (coord.), *La Casa del..., op. cit.*, p. 105-116.

³⁶ Francisco De Luis, «La cultura socialista en España: de los orígenes a la guerra civil», *Ayer* 54 (2004), p. 199-147.

³⁷ Com també comentava la citada Joana Lladó a David Ginard, *Treballadors, sindicalistes i...*, *op. cit.*, p. 75.

³⁸ Isabel Peñarrubia, *Els partits polítics...*, *op. cit.*, p. 134-135.

En conjunt, entre els actes de la sociabilitat socialista balear, el marc nacional espanyol no va ser absent, al contrari, en els actes del Primer de Maig, l'evocació de la nació a través dels discursos i la utilització de símbols com la bandera i l'himne nacional espanyol del moment feien conuiu obrerisme i nació espanyola sense dificultats. De forma explícita i implícita, els socialistes apostaren per l'associació del projecte polític socialista amb la defensa d'Espanya. A més d'això, un altre conjunt d'elements com la música, el teatre o les lectures indiquen la integració de l'oci socialista en la cultura nacional de masses. Com han assenyalat investigacions anteriors, l'afirmació de la cultura obrera va ser un procés complex en el qual l'adaptació i imitació d'elements i valors de l'alta cultura i la cultura popular, sovint, fan difícil traçar una línia de separació nítida.³⁹ Per aquell motiu, com a ingredient destacat i sovint banalitzat d'aquella cultura de masses, la nació podia arribar a la quotidianitat militant i reproduir-se entre els socialistes.⁴⁰

Què celebrar? Festivitats locals i nacionals a la premsa socialista

Si els actes de sociabilitat obrera s'insereixen en el context propi de la cultura de masses nacional del moment i es veien sovint envoltats per la simbologia i els discursos d'Espanya, resulta convenient atendre a l'actitud mantinguda cap a celebracions d'àmbit nacional espanyol, però també local. Això pot acostar el focus a altres rituals de la quotidianitat de la militància, que també podien conformar el seu marc d'identitat.

Pel que fa a les festivitats nacionals, se centra l'atenció en el 14 d'abril. No obstant això, s'ha de dir que altres dates simbòliques importants com el 12 d'octubre van estar pràcticament absents. El primer aniversari republicà va coincidir

amb el viatge oficial del president Alcalá Zamora a les Illes Balears, com s'estudia més avall. Així, al marge d'aquest fet, el Partit Socialista, com també membres del sindicat ugetista, s'implicaren en l'organització de la festivitat i convidaren la militància a participar. *El Obrero Balear* modificà la data d'aparició per a coincidir amb el 14 d'abril i recordà la legitimitat popular republicana i la transformació a què s'encaminava Espanya.⁴¹ Per altra banda, *Justicia Social* donà menys importància a la fita, però informà que des de la FOM s'il·luminaria i ornamentaria l'edifici per a commemorar la data.⁴²

En canvi, l'any 1933, la premsa menorquina rememorava intensament el 14 d'abril com a renaixement popular espanyol i victorejava la República i Espanya. Així, es posaven de relleu els avanços socials, militars i autonòmics i es reclamava la continuïtat del govern republicà-socialista «para bien de España y de los trabajadores».⁴³ Diferents articles d'aquella edició de *Justicia Social* afirmaven el compromís socialista amb la República, la implantació i govern de la qual eren definits com a reacció nacional espanyola a l'exploració del poble —interpretació reforçada amb la reproducció del manifest del comitè revolucionari de finals de l'any 1930.⁴⁴ Per la seua part, els socialistes no tingueren problemes a programar l'execució d'himnes obrers com *La Internacional*, *La Marsellesa de la Paz* i *La Commune*, amb «el himno nacional», l'*Himne de Riego*.⁴⁵

Aleshores, Joan Montserrat Parets a *El Obrero Balear* relacionava l'establiment republicà amb la lluita socialista iniciada en temps de Pablo Iglesias, i el considerava una garantia de millora social gràcies a l'acció ministerial socialista, mentre, els

³⁹ Carlos Serrano, «Cultura popular/cultura obrera en España alrededor de 1900», *Historia Social* 4 (1989), p. 21-31.

⁴⁰ «Federación Obrera de Menorca», *Justicia Social* 37 (16 d'abril del 1932), p. 1.

⁴¹ «II Aniversario», *Justicia Social* 89 (14 d'abril del 1933), p. 1.

⁴² Veraclito, «La alegría de la República» i Miguel L'Amigo, «Rápida», *Justicia Social* 89 (14 d'abril del 1933), p. 3.

⁴³ Programació anunciada a *Justicia Social* 89 (14 d'abril del 1933), p. 2.

socialistes de Palma commemoraren l'acte amb diversos parlaments.⁴⁶

L'any 1934, l'actitud va ser distinta. Dirigents com Jaume criticaren els nous governants republicans i assenyalaren el distanciament popular vers la festa.⁴⁷ Els qui havien confiat en una «España, más grande, más digna, más justa» estaven decebuts.⁴⁸ Amb tot, el distanciament cap a les institucions i les celebracions no va impedir els socialistes apel·lar a l'espanyolitat i l'esquerranisme contra dita situació: «¡Españoles! ¡Izquierdistas! ¡No nos dejemos arrebatar la República, para que caiga en manos de los curas!».⁴⁹

Igualment hostil, o més encara, va ser *Justicia Social* l'any següent, en afirmar que els obrers rebutjaven les commemoracions d'una República totalment aliena a la del 1931.⁵⁰ *El Obrero Balear*, per la seua part, remarcava la falta de concurs popular per tal que la festa pogués considerar-se «verdaderamente Nacional».⁵¹

Finalment, l'any 1936 els socialistes participaren activament en una commemoració, aprofitada des de Mallorca per a demanar un caire antifeixista clar a la República.⁵² Llavors, el Front Popular a Maó celebrava la recuperació de la senda autènticament republicana de la celebració i del règim gràcies a l'acció del poble liberal i esquerrà maonès.⁵³

D'aquesta manera, és possible observar que el socialisme a les Illes Balears no va tenir massa inconvenients a assumir i participar en l'aniversari

republicà, festivitat que s'associava en tot moment a la celebració de la nació espanyola, entesa això sí en clau republicana i progressista. Tot i mostrar clarament un canvi d'actitud envers les celebracions oficials i les institucions comandades per governs radicals-cedistes, de la mateixa manera que el gros del PSOE,⁵⁴ pareix que els socialistes balears continuaven vinculant el 14 d'abril a una festivitat autorreferencial de la comunitat nacional-popular espanyola, en l'enaltiment de la qual n'havien de prendre part els obrers i conuiu els símbols d'Espanya i del socialisme.

Quant a les festivitats locals, la documentació consultada ofereix poques pistes sobre la implicació i/o opinió socialista. Entre les mencions destacables, Mestre Libori, freqüent articulista en català a *Justicia Social*, considerava les celebracions de Sant Joan a Ciutadella «bestieses d'es temps antig i demostracions de s'estancament d'un poble en se part espiritual». L'autor la considerava una festivitat oposada a la modernitat i la democràcia, un ritual de senyors i capellans amb gent abillada «com fa tres cents anys», impròpia d'un poble de sabaters honrats com Ciutadella i d'un temps com el republicà.⁵⁵ Posteriorment, l'any 1934, s'empraven arguments similars per a oposar-se a la commemoració del set-cents aniversari de la conquesta d'Eivissa. De forma explícita, es cridava els obrers a no contribuir a uns actes que vincularien pàtria i religió ja que els treballadors «no tiene más Patria que la Tierra; ni más Dios que la Naturaleza; ni más Religión que la Ciencia».⁵⁶ També a Consell els joves socialistes afirmaven que «el verdadero pueblo», fent gala de la seua voluntat d'emancipació, s'hauria absentat de celebracions d'evocació medieval organitzades per «la burguesía».⁵⁷ Per últim, especialment polèmi-

⁴⁶ J. Montserrat, «14 de Abril», *El Obrero Balear* 1634 (14 d'abril del 1933), p. 1; «Agrupación Socialista de Palma», *El Obrero Balear* 1635 (21 d'abril del 1933), p. 4.

⁴⁷ Alejandro Jaume, «Las fiestas del 14 de Abril», *El Obrero Balear* 1684 (6 d'abril del 1934), p. 1. Publicat també a *Justicia Social* l'endemà.

⁴⁸ «14 de abril de 1934», *Justicia Social* 141 (14 d'abril del 1934), p. 2.

⁴⁹ Ateneo, «Una república vergonzosa», *Justicia Social* 141 (14 d'abril del 1934), p. 4.

⁵⁰ «14 de Abril» i Alejandro Jaume, «Ante el 14 de Abril», *Justicia Social* 166 (13 d'abril del 1935), p. 2 i 3.

⁵¹ «La Fiesta del 14 de Abril», *El Obrero Balear* 1738 (12 d'abril del 1935), p. 1.

⁵² «Urge rodear la República de las máximas garantías», *El Obrero Balear* 1788 (17 d'abril del 1936), p. 4.

⁵³ «14 de abril de 1936», *Justicia Social* 219 (11 d'abril del 1936), p. 2.

⁵⁴ Sobre la posició canviant del socialisme respecte a la festivitat oficial del 14 d'abril, Lara Campos, *Celebrar la nación. Commemoraciones oficiales y festejos durante la Segunda República*. Madrid: Marcial Pons, 2016, p. 91-211.

⁵⁵ Mestre Libori, «Ses festes de Sant Joan a Ciutadella», *Justicia Social* 47 (25 de juny del 1932), p. 4.

⁵⁶ Gutiérrez, «Ecos de Ibiza», *El Obrero Balear* 1709 (28 de setembre del 1934), p. 1.

⁵⁷ «Aspiraciones retrógradas», *El Obrero Balear* 1763 (11 d'octubre del 1935), p. 4.

ques foren les festes d'Andratx de l'estiu del 1935. Aleshores els socialistes protestaren perquè una «bandera nacional» no hauria pogut sortir als actes a causa de la prohibició de les autoritats locals. En canvi, l'exaltació de «la guerra entre moros y cristianos» no hauria trobat cap impediment.⁵⁸

Per un altre costat, resulta molt cridanera l'absència a referències sobre la Festa de l'Estendard de Palma. Des de finals del vuit-cents, aquella celebració va reviuire sobre la base d'un cerimonial carregat de significació monàrquica, amb connotacions religioses, i sentit regional mallorquí i nacional espanyol. L'any 1929, el centenari de la conquesta per Jaume I, va ser un dels més intensos d'una festa que anava accentuant un caire de celebració de la identitat col·lectiva mallorquina. Durant el període republicà, la litúrgia republicana no va impregnar massa la festivitat, per bé que en els actes es va interpretar l'*Himne de Riego* i no la *Marxa Reial*. Així mateix, a partir de l'any 1934, les autoritats municipals de Palma i les provincials mallorquines tractaren d'incorporar-se a la festa i reprengueren part del cerimonial religiós i del culte a Jaume I. El mallorquinisme polític, per la seua part, no va aprofitar la data per a associar-la a cap reivindicació autonomista.

D'acord amb Antoni Quintana i Isabel Peñarrubia, el jacobinisme i l'espanyolisme socialista menaria a apartar-se d'aquella festivitat. Els socialistes no apreciarien la possibilitat d'unir la identitat mallorquina a la promoció d'una idea de ciutadania i una política útil al seu projecte.⁵⁹ Certament, no s'han detectat al·lusions a *El Obrero Balear* —ni a favor ni en contra—, com també hauria passat durant la primera dècada del segle xx;⁶⁰ probablement, el pes catòlic i monàrquic del repertori simbòlic mobilitzat, accentuat durant la

dictadura de Miguel Primo de Rivera, apartaria molts socialistes.⁶¹ Ara bé, tampoc es van donar esforços per aprofitar la celebració i la seua associació a la identitat local i regional. Tal volta, precisament en l'oposició a determinats usos i símbols trobava una via d'afirmació la pròpia visió socialista sobre la identitat local, regional i nacional.

Benvingut Mr. Zamora

La visita del president Alcalá Zamora, l'any 1932, va suposar un acte extraordinari al voltant del qual els socialistes s'esforçaren per fer palesa la seua adhesió republicana i nacional espanyola. Cal pensar, al respecte, que els viatges presidencials pogueren funcionar de forma semblant als reials d'Alfons XIII, com a actes d'exhibició i acostament nacional als diferents espais locals.⁶²

L'anunci del viatge presidencial va ser acollit de forma molt positiva pels socialistes. El comitè de la FOM es va sumar als actes en honor al president i esperava dels socialistes maonesos i balears una gran implicació, ara que amb la República desapareixen les imposicions contra la «voluntad nacional»,⁶³ idea repetida des d'UGT, que remarcava que ara «el Jefe del Estado representa a la nación en el justo sentido democrático».⁶⁴ En ambdós casos, aquell es considerava motiu més que suficient perquè la classe treballadora li oferís una calorosa rebuda, en previsió de l'hostilitat dels sectors acomodats. De la mateixa manera, *Justicia Social* recollia un manifest de les agrupacions socialistes menorquines que insistiren a convocar els militants, com a «socialistas y menorquines», als actes i mostrar així la fidelitat socialista amb un règim

⁵⁸ Jaime Porcel, «Como en la Dictadura», *El Obrero Balear* 1755 (16 d'agost del 1935), p. 4. L'articulista, «el comunista de s'Arracó», no hauria pogut sortir a la desfilada de carrosses per impediment de la Guàrdia Civil.

⁵⁹ Hem seguit sobre aquesta festivitat a Antoni Quintana, *La Festa de l'Estendard. Cultura i cerimonial a Mallorca (segles XIV-XX)*. Catarroja: Afers, 1998. Les afirmacions sobre el socialisme són a p. 261.

⁶⁰ Joan Tomás Martínez, *La construcció d'una cultura socialista a Mallorca (1900-1909)*. *El setmanari El Obrero Balear*. Palma: Documenta Balear, 2009.

⁶¹ Mª José Sánchez de León, «Tractament de la premsa sobre la Festa de l'Estendard en l'època de Primo de Rivera», Arnau Company, Jordi Pons i Sebastià Serra (eds.), *V Encontre d'Historiadors...*, op. cit., p. 397-414.

⁶² Margarita Barral (ed.), *Alfonso XIII visita España. Monarquía y nación*. Granada: Comares, 2016.

⁶³ «Federación Obrera de Menorca», *Justicia Social* 33 (19 de març del 1932), p. 1.

⁶⁴ Jaume Rebassa, «Ante la venida del Presidente de la República», *El Obrero Balear* 1579 (25 de març del 1932), p. 1.

que posava «el bien del país sobre todo interés partidista y sobre todo espíritu de secta».⁶⁵

Quan Alcalá Zamora va arribar a Palma, la premsa i les organitzacions socialistes balears mantingueren aquells esquemes: subratllar la representativitat nacional del nou règim, encarnada en la figura del president; destacar l'alliberament d'Espanya gràcies a la República; i comminar a la participació en els actes per a provar la condició republicana i espanyola de les illes i la ciutadania.⁶⁶ Al mateix temps, especialment des de Menorca, els socialistes pressionaven les autoritats locals per a fer arribar al president les reivindicacions de l'illa, insistint en la unitat menorquina amb la resta d'Espanya.⁶⁷

Finalitzada l'estada presidencial, *El Obrero Balear* i líders com Alexandre Jaume valoraren positivament el comportament popular, l'entusiasme del qual hauria superat el sabotatge burgès, en la recepció del cap d'Estat i servidor de «la patria».⁶⁸ A més, es va aprofitar per a ressenyar un discurs d'Indalecio Prieto, acompanyant del President, qui hauria manifestat la necessitat de donar suport a la República amb l'objectiu d'impedir l'enviliment d'Espanya pels seus enemics.⁶⁹

En canvi, a Capdepera, els socialistes protestaren contra l'alcalde per tractar d'evitar la realització d'actes propis, al marge dels oficials. Malgrat això, l'Agrupació Socialista i el Grup Socialista Femení haurien dut banderes roges i cantat *La Internacional* davant representants de la República; però no s'haurien entonat «els acordes del himno nacional» per culpa de l'alcalde.

⁶⁵ «Agrupaciones Socialistas Obreras de Menorca», *Justicia Social* 34 (26 de març del 1932), p. 1.

⁶⁶ «Nuestra salutación», *El Obrero Balear* 1580 (1 d'abril del 1932), p. 1.

⁶⁷ «La Federación Obrera de Menorca y las Agrupaciones Socialistas Menorquinas, en exposición respetuosa y razonada se dirigen al Presidente de la República», *Justicia Social* 35 (2 d'abril del 1932), p. 1.

⁶⁸ «De la visita del Presidente de la República Española», *El Obrero Balear* 1581 (8 d'abril del 1932), p. 2-3; Alejandro Jaume, «Recuerdos del Viaje Presidencial», *El Obrero Balear* 1582 (14 d'abril del 1932), p. 2.

⁶⁹ «Nuestro compañero Indalecio Prieto en Palma», *El Obrero Balear* 1581 (8 d'abril del 1932), p. 1.

Com a conseqüència, els socialistes es dirigien al governador per a preguntar: «¿Es que no somos españoles en Capdepera? O es que los frígios municipales añoran la marcha real y abominan de la de Riego?».⁷⁰

Contràriament, espanyolitat, republicanisme i socialisme s'haurien manifestat units a Eivissa. Allà hauria tremolat la bandera roja socialista en honor d'Alcalá Zamora, com a prova de la germanor proletària d'illencs i espanyols i de la unió socialista i republicana que alçava «la Patria al nivel de los países más avanzados de Europa».⁷¹

Un altre panorama es dibuixava des de Menorca. Concretament, els socialistes consideraven que Maó havia fallat a la cita i que el poble i les autoritats no havien estat a l'altura del liberalisme i republicanisme de què es vantaven.⁷² Ara bé, alguns socialistes pensaven que millor no mostrar-se massa entusiasmats amb la República, perquè encara restava molt a fer en favor de la vida dels treballadors.⁷³

D'aquesta manera, és possible afirmar que la visita presidencial va valdre als socialistes per a associar República i Espanya: la primera, encarnada en la figura presidencial, representava la voluntat de la segona i els seus defensors —els socialistes entre ells— s'esforçarien per redimir i millorar la situació de la pàtria. Així doncs, els militants eren cridats a prendre part en uns actes en què la barreja simbòlica socialista i nacional espanyola era practicada i reivindicada obertament. La classe obrera i el poble havien d'omplir el buit que deixarien els poderosos, mancats d'autèntic patriotisme. Per últim, especialment a Menorca, els socialistes tractaren de vincular la identitat local amb la nació espanyola, mitjançant el republicanisme i progressisme, de manera que ambdós àmbits es posaven en sintonia.

⁷⁰ Bartolomé Gili, «Crónica de Capdepera», *El Obrero Balear* 1583 (22 d'abril del 1932), p. 3.

⁷¹ Oraf, «Solar Ebusitano», *El Obrero Balear* 1584 (1 de maig del 1932), p. 2.

⁷² Luciano Bergeret, «¿Qué ha pasado en Mahón»; i «El Presidente de la República en Menorca», ambdós a *Justicia Social* 36 (9 d'abril del 1932), p. 2 i 3.

⁷³ L. Rodríguez, «En Mahón como en todas partes», *Justicia Social* 38 (23 d'abril del 1932), p. 3.

Conclusió

D'acord amb l'estudi plantejat, la capacitat de la cultura política socialista de (re)produir i difondre el marc polític i cultural nacional va ser notable. De forma intencionada o no, molts referents culturals i simbòlics de la nació espanyola estaven presents en els rituals i pràctiques del socialisme. El cas balear mostra que la cultura i identitat obrera socialista no va quedar aïllada de l'àmbit de la cultura de masses del moment i que la identificació nacional espanyola va ser vindicada pels socialistes, fins i tot en el context de dates significatives com el Primer de Maig. L'espanyolitat era un valor acceptat i no qüestionat, com es demostraria tant en rituals propis i quotidians, com durant moments extraordinaris com els de la visita d'Alcalá Zamora.

Al mateix temps, si el socialisme balear va ser capaç d'assumir i integrar festivitats d'ordre nacional espanyol, respecte a determinades

tradicions locals i regionals, la premsa fa la impressió de guardar, com a mínim, silencis i recels. En les escasses ocasions en què es va informar sobre festivitats, va predominar l'oposició a aquelles a causa de la vinculació amb el món religiós, com podria ser el cas de les celebracions de la conquesta cristiana de l'arxipèlag. Així es podria fomentar certa contraposició socialista amb determinats elements significatius en la definició de la comunitat local. Amb tot, això no va impedir el socialisme entroncar amb una identitat local definida en clau republicana, progressista i espanyola. De fet, sembla legítim pensar en l'assumpció socialista d'una particularitat balear i/o illenca, però, en general, mai objecte de politització —per exemple, el PSOE es mantindria com a mínim ambigu en matèria autonòmica—⁷⁴ i sempre entesa de forma subordinada respecte a la dimensió nacional espanyola i al projecte polític socialista que s'associava a aquella.

⁷⁴ Antoni Marimón i Sebastià Serra (dirs.), *Diccionari de partits polítics de les Illes Balears (1900-2008)*. Palma: Lleonard Muntaner, 2012, p. 288-289. David Ginard, *Treballadors, sindicalistes i...*, *op. cit.*, p. 362.

JOSEP FONTANA I L'ÚS SOCIAL DE LA HISTÒRIA¹

JOSEP FONTANA AND THE SOCIAL USE OF HISTORY

Jaume Claret Miranda*
Universitat Oberta de Catalunya

Resum: Semblança sobre l'historiador català Josep Fontana (Barcelona, 1931 – 2018), a través d'una aproximació biogràfica a la seva formació intel·lectual, compromís polític, trajectòria acadèmica, bagatge investigador i tasca editorial. A través d'aquest recorregut biogràfic es vol posar en relleu la coherència del seu plantejament historiogràfic, la seva petja professional i la seva influència més enllà de l'àmbit estricte historiogràfic.

Paraules clau: Fontana, història, historiografia, universitat, bibliografia.

Abstract: Portrait of the Catalan historian Josep Fontana (Barcelona, 1931 - 2018), through a biographical approach to his intellectual training, political commitment, academic practice, research background and editorial work. Through this biographical journey we want to emphasize the coherence of his historiographic approach, his professional career and his influence beyond the strict historiographic field.

Keywords: Fontana, history, historiography, university, bibliography.

¹ Aquest article té el seu origen en la conferència del mateix títol impartida el dilluns 11 de novembre de 2018 a les 17:00 hores a la Sala de Graus de l'Edifici Ramon Llull de la UIB per invitació del professor David Ginard Feron.

* jclaretmi@uoc.edu

Orígens

Començar qualsevol semblança biogràfica de manera segurament anar al principi. Fontana va néixer el 20 de novembre de 1931 a Barcelona. Quan algun cop li feia veure la coincidència amb la data de la mort de José Antonio Primo de Rivera i Francisco Franco, ell sempre afegia que l'única casualitat que li interessava era amb el decés de Buenaventura Durruti.

Nascut en plena República, escrivia el mateix Fontana: «la meua infantesa conscient va començar en una llibreria “de vell”, la del meu pare, on també teníem l'habitatge familiar, la qual cosa explica que passés moltes hores fullejant les obres més diverses i triant-me les lectures al meu gust».² Tanmateix, la calma va durar poc i aviat arribaren els bombardeigs de la guerra: «una bomba va malmetre la casa on teníem la llibreria, on el meu pare va seguir treballant. El problema era que, si plovia gaire, les runes dels pisos de dalt s'omplien d'aigua, de manera que calia pujar-hi a evitar que s'acumulés en tolls. Recordo, quan ja vivíem al Poble Sec, les matinades de pluja en què el meu pare havia de llevar-se i fer el llarg camí fins a la botiga del carrer Boters per tal d'evitar una inundació».³ No va ser millor la postguerra, quan la botiga va quedar primer tancada perquè calia depurar-la dels llibres prohibits o, posteriorment, quan un cop oberta se succeïren les pressions ideològiques.

I aquí apareixen tres elements essencials en la seva posterior biografia: Barcelona, llibres, vençuts.

Barcelona, llibres, vençuts

Per una banda, cal destacar el seu barcelonisme d'arrel popular. No m'estic referint a la seva militància blaugrana (soci durant tota la seva vida, participà durant molts anys d'una tertúlia intel·lectual-futbolera, única raó per la que era capaç de

fer una pausa en el treball i dels pocs moments en què li he vist perdre els estreps), sinó al seu profund arrelament a la capital catalana i, en especial, a les classes populars que la conformen. Nascut al casc antic, sempre va residir a Poble Sec, va col·laborar amb infinitat d'entitats des de l'associacionisme veïnal fins grups propers a la CUP⁴ i, de fet, el seu darrer acte de significació política va ser tancar la llista electoral d'Ada Colau a l'Ajuntament de Barcelona el 2015.⁵

A més de Barcelona, trobem el vincle amb els llibres. En fer set anys, el seu pare va regalar-li sis llibres, tots en català, perquè pogués iniciar la seva pròpia biblioteca. Segurament, aquell home no s'hauria imaginat que el seu fill els multiplicaria fins superar els cinquanta mil, escampats per tres pisos diferents. A l'immillorable obituari publicat per Carles Geli, aquest recordava com, davant de l'elevada xifra i de la cara d'astorament de l'interlocutor, Fontana seriós li havia dit: «I no em faci la brometa habitual de si els he llegit perquè li asseguro que els conec un per un i sé per què el tinc i què espero de cadascun».⁶

Bona part d'aquests llibres constitueixen avui el seu llegat a la Universitat Pompeu Fabra, als que recentment s'hi han sumat els quinze mil que conservava per a ús «diari», així com diversa documentació. Entre aquests volums més «estimats», tot i que sempre hi van dominar els llibres d'història, resultava molt interessant descobrir la seva devoció per la poesia d'aquí (Maragall, Riba, Salvat-Papasseit...) i de fora

⁴ Ramon Lobo, «No digo que esta sea una batalla entre buenos y malos, pero es una en la que posiblemente perdamos todos», *eldiario.es* (24 de setembre de 2017). Disponible a: https://www.eldiario.es/politica/batalla-buenos-malos-posiblemente-perdamos_0_689431120.html [consultat l'1 de desembre de 2018].

⁵ Joan Serra, «L'historiador Josep Fontana i l'activista Maria Salvo tancaran la candidatura d'Ada Colau», *Ara* (13 d'abril de 2015). Disponible a: https://www.ara.cat/politica/SALVO-FONTANA-COLAU-BARCELONA_EN_COMU_0_1338466282.html [consultat l'1 de desembre de 2018].

⁶ Carles Geli, «Mor amb 86 anys l'historiador Josep Fontana», *El País* (30 d'agost de 2018).

Disponible a: https://cat.elpais.com/cat/2018/08/28/cultura/1535445987_866453.html [consultat l'1 de desembre de 2018].

² Josep Fontana, «Els meus llibres», *La Central* 2 (2005), p. 85.

³ *Ibid.*, p. 87-88.

(Eluard, Quasimodo, Whitman, Milton, Neruda, Blake, Pound, Akhmàtova...). Llibres que, sempre que podia, mirava d'aconseguir en primeres edicions originals⁷ i que convivia amb els ja citats fons documentals, col·leccions de CDs i DVDs i —desapareguts els gats que sempre el van acompanyar— una petita plantació d'orquídies.

Però a banda d'aquesta vessant consumidora, ell mateix va exercir durant dècades com a llibreter. Va reconvertir el negoci del seu pare, tot convertint-lo de reorientar-lo:

«Mancat de vocació de botiguer, vaig inclinar el meu pare que passés a dedicar-se a la venda de restes editorials per correspondència. No va ser fàcil tirar endavant, però d'aquesta experiència de redactar més de cinc-cents catàlegs —havent de llegir prèviament, ni que fos per damunt, molts milers de llibres de la més diversa natura, des de les novel·les de Vicki Baum a tractats de floricultura, per tal de poder explicar per escrit les seves excel·lències—, en vaig treure un aprenentatge profitós: el de la manera de fer que el lector del catàleg descobrís què hi havia en un llibre determinat que podia interessar-lo de manera que pogués sentir-se aconsellat, però mai enganyat».⁸

I, per últim, cal destacar la consciència de vençut, cosa que el portà a la militància política, a la consciència social i al compromís cívic en el sentit més ampli.

Anys de formació

Fill únic del matrimoni Fontana Lázaro, les seves ganes de conèixer van imposar-se a la seva timidesa i el 1951 accedia a la Universitat de Barcelona. Àlicia Ximenes Castells, professora de Secundària instal·lada a Inca des de ben jove, va ser companya seva de curs i em comentava com

recordava perfectament aquell jove que sempre anava acompanyat de llibres.⁹

Amb tot, la UB tenia poques coses a oferir-li. Ho explicava amb sarcasme al pròleg del meu llibre *El atroz desmoche*, descrivint un claustre format per mòmies ancorades acadèmica i intel·lectualment en el passat, sense interès ni per la docència ni per la recerca:

«Recuerdo perfectamente la escena. Estábamos los alumnos sentados en el seminario de historia, y ante nosotros se situaron, a punta y punta de la sala, el profesor interino que nos había dado clase por un corto tiempo y la nueva estrella, de quien el primero hacía grandes elogios. Cuando concluyó el panegírico, presentador y presentado se abalanzaron el uno sobre el otro y se abrazaron en medio de la sala, dándose grandes palmadas en la espalda. El espectáculo, agravado por el hecho de que ambos eran de muy distinta estatura, nos dejó asombrados; a contraluz pudimos ver una nubecilla de polvo que se elevaba de unas chaquetas tan enérgicamente sacudidas. Iba a costarnos poco comprobar que la ciencia del nuevo americanista era más polvorienta aun que su chaqueta».¹⁰

Per sort, tres persones i un viatge van esbandir la pols, tot creuant-se en el seu camí i condicionant el futur d'aquell jove que, més aviat, se sentia interessat per les llengües semítiques i, en canvi, es va dedicar a la història. Dos d'ells eren els historiadors Ferran Soldevila i Jaume Vicens Vives.

Soldevila havia quedat marginat a l'exili interior i sobrevivia en el món editorial. El seu messtratge només s'impartia clandestinament a través dels Estudis Universitaris Catalans. Aquestes sessions migsecretetes tenien lloc al domicili particular del docent, amb l'assistència de ben pocs deixebles (sovint només el futur geògraf Enric Lluch i Fontana). Gràcies a Soldevila, va poder connectar amb la tradició historiogràfica tan fecunda de la

⁷ Jaume Subirana, *Biblioteques particulars de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2014, inclou una entrevista amb Fontana sobre la seva biblioteca i el seu vincle amb els llibres.

⁸ Josep Fontana, «Els meus llibres»..., *op. cit.*, p. 88.

⁹ Àlicia Ximenes Castells, «En el record» a la secció Cartes i Missatge del *AraBalears* (8 de setembre de 2018).

¹⁰ Josep Fontana, «Prólogo», Jaume Claret, *El atroz desmoche. La destrucción de la universidad española por el franquismo, 1936-1945*. Barcelona: Crítica, 2006, p. XII-XIII.

Catalunya de la preguerra i, amb les exigències de l'ofici, amb el seu sentit social i el seu instrumental bàsic. D'ell, deia, va aprendre que «al darrere d'un document hi ha éssers humans amb sentiments i problemes».¹¹

Per la seva part, Vicens Vives havia pogut retornar a la UB després d'un llarg periple. Aquell professor magnètic, «una illa de modernitat en un mar de carques retrògrads», autor d'una tesi sobre Ferran el Catòlic, havia decidit aproximar-se a la història econòmica i social contemporànies i estava decidit a aprofitar qualsevol escaleta disponible per aixecar una escola historiogràfica sincronitzada amb el context europeu. Tot i que va morir amb cinquanta anys, el seu impacte va ser extraordinari i va deixar encaminada la recerca (que no el lloc de feina) d'una sèrie de deixebles. Fontana, per exemple, s'havia incorporat com ajudant a la seva càtedra d'Història en la recentment creada Facultat d'Econòmiques (fundada pel mallorquí Josep Lluís Sureda Carrión) i amb la mort de Vicens Vives el 1960 va quedar força en precari.¹²

Com escrivia recentment l'amic i historiador Joan Fuster Sobreperere: «a través de Soldevila i Vicens, Fontana quedaria vinculat als dos camins de resistència i reconstrucció que la historiografia, i la cultura catalana en general, havien de recórrer inevitablement per sobreviure i superar la dictadura».¹³ A més, aquests dos noms li facilitaràn nous lligams.

De la mà de Soldevila aconseguirà una estada a Liverpool com a lector el 1956-57 al Departament d'Estudis Hispànics, on coincideix i fa amistat amb John Lynch. Allà prendrà contacte amb la historiografia britànica, però també amb una tradició cultural i les formes pragmàtiques de treball dels acadèmics anglesos, a més d'accedir a una bibliografia inimaginable a l'Espanya d'aleshores.

A més de visitar biblioteques i pubs, diàriament escriu sens falta a la família i inicia una interessant relació epistolar amb els seus mestres.

Gràcies a Vicens Vives, connectaria amb les corrents historiogràfiques de l'Europa continental i, sobretot, amb la figura de Pierre Vilar, també el gener de 1957 des de Liverpool.¹⁴ Provenent de la geografia i del marxisme més ortodox, Vilar era també fill de la segona generació dels *Annales*, algú que sobretot «pensava històricament» els problemes reals de la gent. És a dir, treballava a partir d'evidències empíriques i entenia el coneixement del passat com quelcom necessàriament útil per encarar el present. Com va escriure-li l'historiador francès al mateix Fontana: «No es una ciència freda la que volem, però és una ciència».¹⁵

Aquestes influències principals (Soldevila, Vicens Vives i Vilar) es complementarien al llarg de la seva trajectòria a través de la lectura d'intel·lectuals de referència com Walter Benjamin i Antonio Gramsci, de la recuperació d'historiadors anteriors com Ramón Carande i Rafael Altamira, de la descoberta de coetanis com el cubà Manuel Moreno Fragnals o l'heterodoxa escola marxista britànica, fins a les més recents «adquisicions» com la del bengalí Ranajit Guha i els estudis subalterns. Aquesta petja present a la seva obra com a historiador també es va estendre, com veurem, a la seva tasca com a assessor editorial.

El compromís polític

Aquell jove professor i recercaire també havia començat la seva militància política clandestina dins del PSUC el 1957 (i no l'abandonarà, pel que fa al carnet, fins al 1980). Militància compromesa, doncs aviat va passar a integrar l'anomenat grup d'intel·lectuals i, a principis de 1967, a participar

¹¹ Josep Fontana, «Mestres i amics», Antoni Furió i Pedro Ruiz Torres (eds.), Josep Fontana. *Sobre la història i els seus usos públics*. València: Universitat de València, 2018, p. 95-96.

¹² *Vid.* nota 12, p. 96-98.

¹³ Joan Fuster-Sobreperere, «L'historiador Josep Fontana», *política&prosa* (18 d'octubre de 2018). Disponible a: <https://www.politicaproza.com/lhistoriador-josep-fontana> [consultat l'1 de desembre de 2018].

¹⁴ En una carta datada el 24 de gener de 1957, remesa per Vicens Vives des de Barcelona a Liverpool, li diu «Pot escriure al Sr. Pierre Vilar, en català, a Boulevard Morland, 1. Solament cal que li digui que és deixeble meu i veurà com l'atendrà» a Josep Clarà, Pere Cornellà, Francesc Marina i Antoni Simon (curadors), *Epistolari de Jaume Vicens*. Girona: Centre d'Estudis Històrics i Socials, 1994, p. 105.

¹⁵ Josep Fontana, «Mestres i amics»..., *op. cit.*, p. 98-99.

en la revista *Nous Horitzons* dirigida per Manuel Sacristán, amb Francesc Vallverdú com a secretari de redacció i un consell on coincidia amb Giulia Aidonolfi, Xavier Folch, Josep Ferrer i Josep Termes, entre d'altres.¹⁶

Aquest compromís ideològic va tenir conseqüències. En primer lloc, va afectar la seva situació militar, ja que se li va denegar poder completar les anomenades milícies universitàries i va ser destinat a fer el soldat a Inca. Va intentar prendre's el desplaçament de la millor manera possible: reprenent la litúrgia epistolar amb els pares, recontactant amb l'Alícia Ximenes abans citada, dedicant-se a alfabetitzar quintos, travant amistat amb gent com el geògraf Bartomeu Barceló i, sobretot, descobrint una Mallorca pràcticament preturística. Tot i que els comandaments estaven al cas dels seus antecedents polítics, de seguida va poder aconseguir disposar de les tardes lliures per dedicar-se a la recerca. No és casual que a la seva tesi aparegui documentació d'un convent de Manacor, que s'interessés per la «Llorençada» (únic episodi carlí a Mallorca), entre d'altres anècdotes.¹⁷

També la militància va ser contraproductiu per a la seva tasca docent, ja que el 1966 fou expulsat amb 68 professors no numeraris més per haver signat un telegrama demanant la destitució del rector García-Valdecasas arran de la repressió de l'anomenada Caputxinada (la trobada convertida en tancada on es va fundar el Sindicat Democràtic d'Estudiants de la UB).¹⁸

Sense feina remunerada, va incorporar-se a l'equip que adaptava al castellà l'enciclopèdia Larousse per l'Editorial Planeta. José María Lara va saber veure una oportunitat en aquell estol de professors expulsats de la UB i la majoria, refor-

çats per alguns joves valors, van passar a redactar les diferents entrades d'aquella obra magna: José Milicua, Jordi Nadal, Josep Termes, Miquel Izard, Borja de Riquer, Jaume Torras, Enric Lluch, Anna Sallés... Fontana sempre em deia que feines com aquelles, complementades amb les de la llibreria familiar, l'havien ensenyat a redactar amb claredat, síntesi i sentit.

El retorn a l'Acadèmia

Per sort, el 1968 va poder retornar al món universitari com agregat interí gràcies a la creació de la Universitat Autònoma de Barcelona que trenca el monopoli de la UB al districte universitari de Catalunya i Balears (la UPC encara no existia com a tal, sinó com a escoles tècniques superiors). Però la càtedra no arribarà fins el 1974 i serà d'Història econòmica i a la Universitat de València. Tot i que només hi passarà dos anys, l'estada serà fructífera: allà es retrobarà amb coneguts com Ernest Lluch, coneixerà a fons el País Valencià i deixarà col·laboradors de futur. El 1976 guanyava la càtedra a la UAB on també exercirà com a vicerector (1976-78) i com a degà (1981-83). Ja posteriorment, el 1990, faria el salt al projecte de creació de la Universitat Pompeu Fabra del seu amic Enric Argullol (resident habitual a Portocolom), on fundaria l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives i on, després de consumir els anys d'emèrit, es jubilaria.

Per tant, des de 1968 els principals ingressos de Fontana van provenir de la docència. Recordem que abans d'aquesta consolidació, havia hagut de sobreviure amb treballs editorials i, com que no va abandonar la tesi, podríem dir que la va finançar parcialment de la seva butxaca. Aquesta precarietat econòmica i professional contrastarà amb la seva potent aparició en l'horitzó acadèmic i editorial, amb la seva tesi i posterior llibre.

A punt de complir els 40 anys, el 1970 defensava una tesi dirigida formalment per Fabian Estapé. Oblidada ja la seva idea inicial d'estudiar els efectes de la desamortització sobre els camperols, Vicens Vives l'havia abocat a un nou objecte d'estudi que un marxista ortodox potser hagués

¹⁶ «Revista *Nous Horitzons*», Fundació Nous Horitzons. Disponible a: <http://www.noushoritzons.cat/ca/fundacio-nous-horitzons/publicacions/revista-nous-horitzons> [consultat l'1 de desembre de 2018].

¹⁷ Aquí es recopilen 20 cartes entre Vicens Vives i Fontana, incloses tres cartes (pp. 112-116) enviades a Inca a Josep Clarà i altres, *Epistolari de Jaume Vicens...*, op. cit., p. 97-116.

¹⁸ Jaume Claret, «"Perturbaciones del orden académico". Els estudiants de la Universitat catalana entre el blau i el vermell», *Recerques* 73 (2017), p. 133-159. I Glòria Bonet i Jaume Claret, «La Caputxinada' a la premsa de l'endemà», *Revista de Catalunya* 298 (2017), p. 78-92.

pogut considerar poc convenient: la crisi de l'antic règim i la revolució burgesa. Per sort, Fontana creia poc en les consignes ideològiques aplicades a la història, mentre ho apostava tot al treball empíric. D'alguna manera, emulava als seus referents en prioritzar la recerca despullada de qualsevol apriorisme.

Aquesta tesi veia la llum en format llibre el 1971 a l'editorial Ariel amb el títol *La quiebra de la monarquía absoluta, 1814-1820*. L'impacte fou immediat. No és fàcil fer-se a la idea de com un llibre pot trastocar tan contundentment la percepció i la pràctica d'una disciplina, en aquest cas la història. Sorprenia el llenguatge i el plantejament, la diversitat i riquesa de les fonts usades i fins i tot la qualitat d'una prosa que volia ser i fer-se entenedora i d'unes notes al peu clarament de combat. Juntament amb tres altres treballs monogràfics: *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX* de 1973, publicat a Ariel, *Hacienda y estado, 1823-1830*, de 1974, i *La revolución liberal (Política y hacienda 1833-1845)*, de 1977 publicats per l'Institut de Estudios Fiscales, dirigit aleshores per Enrique Fuentes Quintana. Fontana va transformar la visió sobre el XIX espanyol i va convertir-se en referent en la història hisendística espanyola i en l'estudi de la transició espanyola de l'Antic Règim al liberalisme. Així valora aquesta tetratologia l'historiador i en part deixeble, Josep Maria Fradera:

«Contra la interpretación del perfil del historiador catalán como de un aguerrido debelador de reaccionarios y eclesiásticos, el lector interesado encontrará en este corpus de alto nivel una apreciación muy ecuánime de los grandes hacendistas de la época, fuesen ministros de Fernando VII, de María Cristina o Isabel II. [...] El esfuerzo por reconstruir un marco interpretativo razonable y sobre materiales tan poco estudiados hasta entonces tiene pocos equivalentes. [...] Si el antiguo régimen y el estado absolutista se hundieron sin remisión entre 1808 y 1835, la falacia de pensar a España como una anomalía en Europa, acariciada durante tanto tiempo dentro y fuera del país, no tenía razón de ser, era preciso situar las cosas en otra dirección. El debate se desplazaba hacia las formas y los resultados de la revolución liberal y del liberalismo resultante

[...] La idea de una exasperante anomalía lineal se desvaneció para siempre en la mejor historiografía española».¹⁹

Per a Fuster Sobreperere, la colossal ambició intel·lectual de Fontana li havia permès explicar «com es va produir la crisi de l'Antic Règim, la descomposició de l'imperi i el col·lapse de la hisenda, i com aquest procés va precipitar una revolució liberal que sentava les bases de la revolució burgesa a Espanya. “Los estados viven por la Hacienda, pero también mueren por ella” deia una memòria de 1825, i era un resum exacte d'allò que Fontana havia demostrat pel cas espanyol. Anys més tard, amb motiu de la reedició de *La quiebra*, resumiria així la transcendència del seu treball: “la quiebra del imperio dio paso al proyecto de construir un estado-nación español (...). Pero si la pérdida del imperio hizo posible este proyecto, no cabe duda de que su larga persistencia fue responsable tanto de su debilidad, como del retraso con que se iba a producir la modernización económica en España”».²⁰

Fontana editor

La publicació a Ariel de la seva tesi no era cap casualitat. Des de principis dels seixanta, aquella casa barcelonina havia anat incorporant com assessors a diferents professors i intel·lectuals que havien anat escorant la seva línia editorial cap a l'esquerra. Entre aquests trobem a Manuel Sacristán, Jordi Nadal, Fabian Estapé i, entre d'altres, també a Josep Fontana. Segons l'editor Gonzalo Pontón, l'historiador barceloní «no solament dirigia “Ariel Historia”, sinó que aportava gairebé tot el que es publicava a “Ariel Quincenal” i a altres velles col·leccions de la casa». No és casual que al seu catàleg trobéssim noms com els de «Pierre Vilar, Gordon Childe, Moses Finley, Eugene

¹⁹ Josep Maria Fradera, «Josep Fontana y la historia española», al suplement *Cultura/s de La Vanguardia* (8 de juny de 2019), p. 22-23.

²⁰ Joan Fuster Sobreperere, «L'historiador Josep Fontana»..., *op. cit.*

Genovese, Christopher Hill, Eric J. Hobsbawm, Michel Vovelle (dels de fora), o Ramón Carande, Pablo de Azcárate, Vicente Rojo, Pere Bosch Gimpera, Abilio Barbero, Antonio Miguel Bernal, Josep Termes... (dels d'aquí)».²¹

Coincidint amb la mort de Franco, Pontón decideix deixar Ariel per fundar Editorial Crítica, el 14 d'abril de 1976 fent-se acompanyar de Manuel Sacristán, Xavier Folch, Francisco Rico i Josep Fontana.²² «A Crítica no només em va aconsellar des del principi què havia de publicar, sinó que em va ajudar a inventar títols, a refer traduccions, a corregir proves, a redactar textos de contracoberta, a buscar il·lustracions, a donar-me arguments de venda..., cosa que ha continuat fent fins al dia d'avui».²³ Un testimoni similar ens dona Carme Esteban, substituïda de Pontón al capdavant de Crítica: «Quan algú em preguntava quin era el paper d'en Josep a l'editorial, jo responia sempre dient que ell era l'ànima de Crítica».²⁴

Resulta especialment interessant resseguir la seva tasca com assessor editorial, principalment a Ariel i a Crítica però també de forma puntual en altres segells i iniciatives editores, perquè és a través de la seva petja en aquests catàlegs que va exercir una enorme influència a Espanya i Llatinoamèrica. Com en el cas de la seva recerca, partint d'un marxisme heterodox, va decantar-se per investigadors i corrents que fessin aportacions reals i novadores al coneixement històric, mentre defugia els excessos teòrics o els apriorismes ideològics.

Sense oblidar l'imperatiu comercial, l'eclèctica tria sovint també recollia les seves opcions ideològiques i morals: John K. Galbraith, Carlo Maria Cipolla i Ronald Fraser, Ramon Carande, Marc Bloch i Gabriel Jackson, i E.P. Thompson, Eric Hobsbawm i Christopher Hill.²⁵ Com ens recorda

Fuster Sobrepere, segurament la influència dels heterodoxos historiadors marxistes britànics: «el va ajudar a desprendre's d'una idea teleològica de "progrés" sense abandonar la raó i sense acceptar mai cap raó per sobre de les aspiracions i els anhels de la majoria dels humans en la seva historicitat».²⁶

Aquesta dedicació al món editorial va compatibilitzar-la sempre amb l'Acadèmica. A banda dels càrrecs acadèmics abans citats, sempre va mantenir un peu a la docència i a la recerca. Com a docent, la seva meticulositat i la seva timidesa el duïen a dur sempre les classes escrites, tot incorporant canvis constants segons llegia les novetats bibliogràfiques o avançava en les seves recerques. Va fomentar la recerca entre els seus milers d'estudiants, desenes de doctorands (d'aquí els més de 150 pròlegs) i col·laboradors diversos; i es va implicar en l'impuls de revistes científiques com *L'Avenç*, *Taula de Canvi* i *Recerques*, entre moltes d'altres. Aquesta última, fundada el 1970 juntament amb Ramon Garrabou, Josep Termes, Ernest Lluch i Joaquim Molas, aspirava a ser una versió catalana de l'anglesa *Past & Present* per tal de renovar les ciències socials.

Generós amb els joves i exigent en l'ambició intel·lectual amb els coetanis, tenia un alt sentit de la lleialtat, però no sempre fou de tracte fàcil i sovint es deixava endur, en les relacions personals, per filies i fòbies. Els seus enemics (i alguns amics) li retreïen aquest caràcter i alguns episodis concrets. El mateix Vicens Vives l'advertia en aconsellar-li: «aprofitei el seu temperament constructor i desenvolupi'l en grau màxim; i soterra la perillosa fibra nihilista, com més aviat millor».²⁷ Amb tot, el cert és que en el moment d'actuar com a historiador i editor, aquests prejudicis quedaven tancats a la calaixera, superats per l'ètica del treball i la voluntat empírica que el regia professionalment.

²¹ «L'assaig: una opció editorial a contracorrent. Conversa amb Gonzalo Pontón», *La Central* 2 (2005), p. 53.

²² Gonzalo Pontón, «Una historia de amor», text inèdit llegit a Madrid amb motiu del premi del Gremi de Llibreters d'aquella ciutat a Editorial Crítica (6 de maig de 2008).

²³ «L'assaig: una»..., *op. cit.*, p. 68.

²⁴ Carme Esteban, text inèdit de la seva intervenció a l'acte de lliurament de la Medalla d'Or de la Ciutat de Barcelona (15 de novembre de 2018).

²⁵ «L'assaig: una»..., *op. cit.*, p. 63.

²⁶ Joan Fuster Sobrepere, «L'historiador Josep Fontana»..., *op. cit.*

²⁷ Carta de Vicens Vives a Fontana, Barcelona, 10 de maig de 1957 a Josep Clarà i altres, *Epistolari de Jaume Vicens...*, *op. cit.*, p. 110.

On és l'escola Fontana?

Tot i el seu pes innegable en la recerca i l'acadèmia, paradoxalment mai va consolidar una escola de seguidors a nivell universitari. Si de cas, els seus deixebles cal cercar-los en altres àmbits. D'una banda, en els seus milers de lectors que omplien les seves sovintejades conferències o compraven els seus llibres. Això es feia evident a tota Espanya, però també a Llatinoamèrica, països amb els qu mantenien una estreta relació gràcies als seus primers viatges i, posteriorment, a través d'investigadors locals. De l'altra, el segon gran focus de «deixebles indirectes» era la gent dedicada a l'ensenyament de la història i, sobretot, el professorat de Secundària. Conscient que eren qui defensaven la disciplina en primera línia, va crear un Seminari de Professors i Professores de Batxillerat des de l'IUHJVV que encara avui manté la seva activitat.

Preocupat per l'ensenyament de la història i per l'evolució de la pròpia disciplina, des dels anys setanta començarà a publicar monografies sobre aquestes qüestions, amb la doble voluntat de defensar una història al servei del canvi social i de posicionar-se de forma militant en el debat sobre el seu ús públic i cívic (*La historia*, de 1974, *Historia: análisis del pasado y proyecto social*, de 1982, *La historia después de la fi de la historia*, de 1992, *La historia dels homes*, de 2000, etc.).

Aquesta línia més reflexiva no vol dir que abandonés els treballs sobre el segle XIX. De fet, seguirà sent un camp del seu interès on combinarà obres més de recerca concreta amb obres de síntesi més àmplies com *La fi de l'Antic règim i la industrialització*, de 1988, cinquè volum de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar per a Edicions 62, o *La época del liberalismo* de 2007, volum sisè de la *Historia de España*, que ell mateix codirigia amb Ramón Villares.

Evidentment, la seva obra no va estar exempta de polèmica, tot i que sovint amb pocs arguments historiogràfics i molt apriorisme ideològic. Així, encara avui sovintegen els retrets a la seva militància d'esquerres, les imputacions sobre una suposada abducció per part del nacionalisme català o les simples desqualificacions personals. Aquests atacs no sempre es queden en el paper o en la cen-

sura d'accés a determinades institucions, sinó que inclou prohibicions com la que l'Opus Dei va estendre a alguns dels seus llibres,²⁸ o el regateig de reconeixements.²⁹

El darrer Fontana

Alguns d'aquests atacs s'expliquen per la seva trajectòria més recent i, en especial, per dues circumstàncies: l'èxit dels seus darrers llibres i les tesis defensades en ells. Tot i ser un autor respectat i conegut dins del gremi, el salt a un públic més ampli no es va accelerar fins els darrers anys. D'una banda, la seva obra comença a rebre l'atenció del públic internacional i títols com *Europa ante el espejo*, del 1994, es tradueix fins a dotze llengües (de l'anglès al xinès, passant per l'alemany, el txec o el japonès), mentre que el voluminós *Por el bien del imperio*, del 2001, i *La formación d'una identitat*, del 2014, es converteixen en *bestsellers* a Espanya i Catalunya respectivament (ambdós compten ja, a més, amb versions en marxa al xinès).

D'altra banda, aquests dos llibres representen la culminació de dues preocupacions sempre presents dins de la trajectòria de Fontana però que ara prenen centralitat: la gran divergència contemporània entre rics i pobres, i els orígens de la catalanitat. Al primer llibre citat (però també al posterior *El siglo de la revolución* de 2017) se'ns mostra —rere un allau de documentació i bibliografia— com només la derrota del feixisme i la por a un possible contagi del comunisme a Occident, van permetre la construcció d'un Estat del Benestar en aquesta part del món. Això va provocar un miratge de progrés social que l'actual mutació capitalista sembla decidida a destruir. Com ens recorda l'historiador i deixeble Ricardo Robledo:

²⁸ Ricardo Robledo, «Evocación de Josep Fontana (1931-2018)», *Revista Uruguaya de Historia Económica* 14 (desembre de 2018), p. 64-66.

²⁹ Àlex Milian, «Els honors que Josep Fontana no rebrà», *El Temps* (19 de novembre de 2018). Disponible a: <https://www.eltmps.cat/article/5589/els-honors-que-josep-fontana-no-rebra> [Consultat l'1 de desembre de 2018].

«Si hubo una perspectiva vertebradora de toda su investigación, esa fue la crítica a la visión lineal del progreso que tomó nuevo impulso al calor de la recesión económica abierta en 2007-2008. [...] Fontana ofreció un complejo marco explicativo poco frecuente: muy buena divulgación, con un alto nivel de información, actualizado al día, integrando los problemas de la desigualdad económica y social, que Piketty había popularizado, junto con las variables políticas de las que el autor francés, según él, había prescindido».³⁰

Per la seva banda, els treballs sobre la persistència d'un sentiment de catalanitat van ser interpretats com una lectura teleològica o supremacista per uns, i com un suport més o menys explícit al procés per d'altres. En realitat, Fontana estava sent fidel a si mateix, en ocupar-se d'una qüestió que sempre l'havia preocupat i en fer-ho des de l'anàlisi històrica i a partir de la recerca empírica. Lluny tant de les lectures anacròniques sobre la nació catalana com del menysteniment de l'existència d'una continuïtat històrica; crític contundent tant de les polítiques de l'austeritat com dels qui fan servir les banderes per amagar les seves mancances i escapar-se de les seves responsabilitats; al costat dels que sempre va considerar els seus, els vençuts.

Si algú em demanés per quin llibre de Fontana pot començar, la resposta dependria segons fos l'aproximació: si es cerca llegir un clàssic de la història caldria prendre *La quiebra de la monarquía absoluta*; si es volgués un text provocador i de fàcil accés els orientaria cap a *Europa ante el espejo*; si agraden els llibres d'història farcits de petites històries i xafarderies, hi ha *De en medio del tiempo*; si es busca saber de l'evolució de la disciplina i cap a on pot anar, està resumit a *La historia dels homes*; si ve de gust un text que expliqui des de l'esquerra com hem arribat on som, el llibre és *Por el bien del Imperio...* O, fins i tot, es pot escollir el llibre que va deixar inèdit: *Capitalisme i democràcia. Com va començar aquest engany*, un text combatiu en el que la reflexió historiogràfica li serveix per mirar

el present a la cara i buscar les arrels i l'explicació al món d'avui.

L'ofici d'historiador

Tot i la seva diversitat, tots i cadascun d'aquests llibres comparteixen una mateixa convicció, que «la tasca de l'historiador es defineix fonamentalment pel seu compromís amb el món en què viu, i que la finalitat del seu treball és la de contribuir a explicar els problemes reals dels homes i les dones, d'ahir i avui, i d'ajudar amb això a resoldre'ls».³¹ Aquesta coherència interna i solidesa metodològica de la seva obra com a historiador i editor no equival a immobilisme. En altres paraules, les preguntes sempre han estat les mateixes, mentre que les respostes han anat evolucionant, enriquint-se i matisant-se. El contrari no serveix per a res o només serveix per l'entotsolament acadèmic i sectari, perquè ni fa avançar el coneixement, ni és útil a la societat. I és que, com va escriure en un altre pròleg: «el de historiador no es un trabajo sino un oficio: algo que sólo merece la pena hacer cuando busca algo que te importa a ti y que puede importar a otros hombres y mujeres –no sólo a la tribu de los historiadores–, cuando “saltan chispas” entre la evidencia que manejas y tu propia persona. Entonces es cuando la historia se convierte en “una admirable rama del conocimiento” y su cultivo, en el oficio más apasionante que pueda imaginarse».³²

Tres idees poden resumir aquesta semblança. En primer lloc, la coherència del plantejament historiogràfic de Fontana que sorgeix de la fortuna de comptar amb tres mestres, que beu de l'eclecticisme d'influències, que parteix d'un compromís cívic, que desconfia de qualsevol excés teòric i que ho fia tot a la recerca empírica. Segonament, la vehiculació de la seva petja a partir del treball acadèmic (docent i de recerca), però també des del catàleg de les editorials que va assessorar al llarg

³⁰ Ricardo Robledo, «Evocación de Josep Fontana»..., *op. cit.*

³¹ Josep Fontana, «Mestres i amics»..., *op. cit.*, p. 99.

³² Josep Fontana, «Prólogo», Lev Gumilev, *La búsqueda de un reino imaginario. La leyenda del preste Juan*. Barcelona: Crítica, 1994, p. XI-XII.

dels anys. I en tercer i darrer lloc, la influència de la seva obra i pensament entre lectors, activistes i gent d'història, més que no en cercles universitaris (que també).

Personalment, li dec moltes coses. No li dec cap posició ni cap càrrec, sinó coses més valuoses i intangibles: un intercanvi sempre suggeridor, un llibre desconegut, un CD discutible, un consell dissimulat... Al seu despatx de la Pompeu,

hi tenia emmarcada una frase manuscrita extreta d'una carta de Jaume Vicens Vives que, sempre vaig pensar, ell havia honorat. El text deia així: «Cap mestre no escriu més que una petita part del que porta dintre, i una bona proporció del seu ensenyament s'exerceix a la classe o a la conversa, on es donen moltes coses que mai no seran lletra impresa».

INNOVACIÓ DIDÀCTICA

VIDA COTIDIANA Y OCIO EN EL TARDOFRANQUISMO Y LA
TRANSICIÓN A LA DEMOCRACIA EN ESPAÑA 1968-1986:
UN PROYECTO DIDÁCTICO DE HISTORIA ORAL
PARA ALUMNOS DE SECUNDARIA

DAILY LIFE AND LEISURE IN THE AFTERFRANQUISM
AND TRANSITION TO SPANISH DEMOCRACY 1968-1986:
A DIDACTIC PROJECT FOR STUDENTS IN
SECONDARY SCHOOL, USING ORAL-HISTORY SOURCES

José María Gago González
Seminario de Fuentes Orales UCM

Resumen: Este artículo tiene un triple objetivo, pues trata de aunar el conocimiento de algunos de los aspectos fundamentales de un periodo concreto de la historia reciente de España, con el aprendizaje metodológico de la investigación histórica, a través de una técnica de indagación cualitativa: la Historia Oral. En definitiva, se pretende enseñar Historia, enseñar cómo se «construye» la Historia y, finalmente, los rudimentos de la metodología de las fuentes orales. De tal manera que, mediante una breve experiencia didáctica, los alumnos puedan ser protagonistas a la hora de construir la Historia de un periodo del pasado reciente de nuestro país. Enclavada en el Currículo de la Enseñanza Secundaria Obligatoria: 4º de ESO.

Palabras clave: España, Tardofranquismo, Transición, vida cotidiana, fuentes orales, didáctica.

Abstract: This paper has the triple purpose of compiling the knowledge of a specific period of the recent Spanish History, learning in a methodological way how to conduct an historic research and using the Oral History as a technic of qualitative investigation. In other words, the purpose is to teach History, to teach how to «construct» History and, finally, to teach the basics of the methodology of the Oral Sources. So that, through a brief didactic experience, the students can be the protagonists in reconstructing the History of the recent past period of our country. This period of the History is part of the fourth year of the Secondary Education Curriculum.

Keywords: Spain, Afterfranquism, Transition, daily life, oral sources, didactic.

Introducción

La propuesta que a continuación detallo es fruto de la reflexión y la experiencia en investigación y didáctica de la Historia Oral. Durante más de treinta años he trabajado tanto en la enseñanza como, preferentemente, en la investigación y la metodología de las fuentes orales, lo que me ha permitido no solo llevar a cabo experiencias didácticas con alumnos de secundaria durante mi etapa como profesor de Geografía e Historia en las etapas preuniversitarias (Bachillerato Unificado y Polivalente [BUP] Enseñanza Secundaria Obligatoria [ESO] y Bachillerato), sino también investigar y enseñar Geografía e Historia.

En 1986 ingresé en la Asociación Seminario de Fuentes Orales (SFO), ubicado en la Universidad Complutense de Madrid, junto a otros profesores tanto del ámbito universitario como de «Enseñanzas Medias». Dicha asociación tenía como objetivos realizar investigaciones históricas a partir de las fuentes orales, y realizar seminarios, jornadas y congresos metodológicos y divulgativos relacionados con las fuentes orales. Estas circunstancias me han permitido estar en permanente contacto con la evolución de la Historia Oral, tanto en España como en otros países, participando en congresos, publicaciones e investigaciones que tenían como elemento común la Historia Oral. Pero sobre todo, esto me ha permitido llevar a cabo investigaciones individuales y colectivas y experiencias didácticas con alumnos, partiendo siempre de la fuente oral.

Adaptando esas experiencias, en particular las didácticas, al Currículo actual de ESO, hago una propuesta concreta para el 4º curso, dentro del programa de Historia, y más concretamente en las Unidades Didácticas de «La Dictadura de Franco» y «España: Transición y Democracia».

No propongo estudiar todos los contenidos de dichos «epígrafes» a través de las fuentes orales, sino que lo que pretendo es centrarme en aspectos destacados pero limitados como son la vida cotidiana y el ocio en buena parte del Tiempo Presente, descartando el estudio por esta técnica de aspectos como la política o la macroeconomía, que no son tan abarcables por las fuentes orales, y mucho

menos para alumnos de secundaria que probablemente tengan su primer contacto y experiencia con la Historia Oral y que son, por tanto, inexpertos y limitados en la maestría y utilización de las fuentes orales como instrumento de investigación cualitativa contemporánea. Los temas propuestos son más accesibles a esta técnica y a la «formación» de los alumnos, dado que la propuesta es hacerlo con la ayuda de sus familiares y allegados.

En resumen, lo que estoy proponiendo en este artículo es una «guía» para la realización de un proyecto educativo en Historia con alumnos de Enseñanza Secundaria.

Justificación del proyecto

Hasta mediados del siglo XX la Historia había sido concebida, generalmente, como una disciplina que atañía sobre todo a lo institucional y a lo político. Por eso la historia que se enseñaba en las escuelas e institutos era apenas algo más que una lista interminable de monarcas que articulaban bajo su reinado una serie de acontecimientos que comprometían a la propia sociedad. Era la visión de una historia patriarcal que afectaba sobre todo a las clases dirigentes y en donde las clases populares y los acontecimientos de la vida cotidiana estaban ausentes. Pilar Díaz se pronuncia al respecto: «Por eso la metodología oral juega un papel importante para estudiar dinámicas sociales, entendiendo los procesos de conformación de identidades».¹

En los últimos años, coincidiendo con una renovación metodológica y didáctica de la enseñanza, se ha producido una mayor aplicación del testimonio vivo en el proceso de enseñanza y el aprendizaje de la Historia. En palabras de Pilar Folguera: «El proyecto de historia oral posee, además de las cualidades exclusivamente académicas o científicas, la de desarrollar una serie de

¹ Pilar Díaz Sánchez, *Vida de Antonio y Carmelita. La militancia jornalera en Andalucía (1950-2000)*. Madrid: Catarata, 2016, p. 31.

capacidades y destrezas personales y profesionales de las personas que participan en el mismo».²

A medida que esta visión de la Historia se ha ido modificando, dando mayor participación a lo cotidiano, a la vida privada, a la intrahistoria, etc., se ha visto la necesidad de diversificar e incluir nuevas fuentes históricas. Si en un primer momento primaron las fuentes jurídicas e historiográficas, hoy en día las orientaciones en la investigación histórica se dirigen hacia otro tipo de fuentes tales como las literarias o las fuentes orales. En este sentido se ha producido una inversión en la dirección investigadora y consecuentemente, aunque no necesariamente a la vez, en la docencia. Como señala Pilar Folguera «la historia oral constituye la posibilidad de recuperar el testimonio de aquellos sujetos que vivieron y protagonizaron un hecho histórico».³

Si en la historia tradicional el estudio se orientaba de lo general a lo particular en la actualidad ocurre a la inversa pues se tiende a estudiar lo general desde aspectos particulares.

Por otro lado el/la historiador/a no renuncia a ninguna de las posibles fuentes, pues debe utilizar todas aquellas que le resulten enriquecedoras en su trabajo; cuando hablamos de renovación en las fuentes históricas no pensamos en una sustitución sino en una complementarización de fuentes. Mercedes Vilanova nos señala: «A mi modo de ver, para el historiador contemporáneo, lo más decisivo es establecer un diálogo entre las fuentes escritas, acabadas y limitadas y las fuentes orales abiertas y “vivas”, porque unas y otras dan visiones diferentes y, por lo mismo, se potencian y dinamizan entre sí».⁴

Esta ampliación de fuentes históricas permite incorporar al estudio sectores de la sociedad que hasta ahora habían estado ausentes del discurso histórico. La llamada historia oral se muestra especialmente interesada en recoger tanto la «histo-

ria de las mujeres», una minoría mayoritaria en el conjunto de la sociedad (hasta ahora una historia hecha de silencios y ocultaciones, que pueden encontrar en estas fuentes su mejor forma de mostrarse), como la historia de la vida cotidiana (la microhistoria o la intrahistoria) o el estudio de las minorías étnicas, los barrios obreros, la emigración, la vida privada, los grupos marginados, etc.; es decir, sectores cuya intervención política o social estaban habitualmente ausentes de las fuentes escritas, pero que no por esto deben ser olvidados.

Las fuentes orales se presentan con un carácter científico y renovador en tanto que reformulan la Historia y aportan experiencias y testimonios que pueden dar una visión distinta del proceso histórico. Mercedes Vilanova de nuevo pone el acento en este enfoque: «Las fuentes orales ayudan a descubrir lo que nunca ocurrió aunque se haya escrito una y otra vez y, por ello, son desmitificadoras».⁵

La innovación consiste en introducir la realidad en la experiencia concreta, la vivencia que debe ser procesada y contrastada con otras fuentes para evitar lo que Luisa Passerini ha calificado como «neopositivismo»,⁶ cuando sólo se busca «el dato por el dato». Por tanto, la introducción del testimonio oral en este proceso tiene un carácter desmitificador y democrático, en tanto que al estudiar lo inmediato y lo vivencial se puede producir una colisión con valores excesivamente ensalzados desde el poder. Por otro lado el carácter democrático lo adquieren al incorporar a la historia social los grupos marginales o silenciados, los cuales han estado hasta ahora sistemáticamente alejados de la narración histórica.

También es necesario interpretar el valor de los mitos en el testimonio oral, los cuales a menudo afloran en los relatos de forma espontánea y que pueden servir de contrapeso al estudio histórico. Veamos que nos dice Alessandro Portelli: «Una pregunta verdaderamente clave de la historia oral es “¿Abuelo, qué has hecho en la guerra?”», porque interroga la relación entre una biografía y la

² Pilar Folguera Crespo, *¿Cómo se hace historia oral?* Madrid: Eudema, Eudema-historia, 1994, p. 22.

³ *Ibid.*, p. 7.

⁴ Mercedes Vilanova, «Prólogo». En Paul Thompson, *La voz del pasado. Historia oral*. Valencia: Edicions Alfons el Magnànim-Institució valenciana d'estudis i investigació, 1988, p. X.

⁵ *Ibid.*, p. XI.

⁶ Luisa Passerini, «Alcune esperienze di uso delle fonti orali per la didattica della storia in Gran Bretagna», *Quaderno* 5 (1980), p. 123-136.

historia, entre las experiencias personal y privada y la vivencia colectiva que leemos en los libros de historia».⁷

En cuanto al problema de la objetividad-subjetividad en los relatos de vida o en las entrevistas en general no creemos que sobrepase el tratamiento que debe llevarse para otro tipo de fuentes. El problema de la subjetividad está siempre presente en el tratamiento de todo trabajo histórico y, claro está, también en las fuentes orales que, como en cualquier otra fuente, debe ser tenida en cuenta, cuidada y valorada, sin abandonar el sentido crítico de todo estudio histórico riguroso.

La introducción de los testimonios orales en la didáctica de la historia es algo relativamente reciente, pero no ha surgido necesariamente vinculado a la investigación histórica, si bien ha podido ser coincidente e incluso complementaria; tal es el caso del presente proyecto en donde experiencia educativa y trabajo de investigación han ido estrechamente unidos.

En la mayoría de los casos las fuentes orales tienen como objeto de trabajo la vida cotidiana, como ha señalado Sallie Purkis «sólo la historia oral puede introducir la voz de los hombres y las mujeres corrientes y mostrar la cara humana tras las verdades oficiales».⁸ Es decir, las mentalidades y la familia, lo que se ha llamado «la intrahistoria», cuyo objetivo es, ante todo, la percepción y la adquisición del sentido espacio-temporal histórico en los alumnos.

El poner en contacto a través de la entrevista a personas adultas (abuelos y padres) con adolescentes (alumnos) supone ya una confrontación de temporalidades. En la enseñanza secundaria el testimonio vivo posibilita la aproximación a la comprensión de la complejidad y multiplicidad del tiempo histórico, algo tan importante como difícil de conseguir en etapas intermedias de la enseñanza. De nuevo Pilar Folguera nos señala: «El trabajo con fuentes orales, que a menudo se

realiza en el entorno inmediato del alumno: familiares cercanos, amigos, o personajes destacados de la comunidad, permite que se introduzca un proceso de identificación con las raíces y las señas de identidad cultural y social».⁹

Las fuentes orales son, sin duda alguna, especialmente motivadoras y útiles puesto que suministran una información que, o bien no está en los libros, circunstancia que ocurre en la mayoría de los casos, o es tan parcial y fragmentaria que tiene que ser complementada. «En el lugar de hechos muertos, el pasado cobra vida como una experiencia».¹⁰

Pero no por eso debemos pensar que la fuente oral es una panacea; tiene límites e incluso, si no es bien utilizada, se puede caer en el error de la descontextualización de los testimonios orales recogidos o el abandono de la historia social que presuntamente se pretende construir. Habrá que utilizar la historia oral con un fin y un método concretos y preestablecidos para no desligar el «cómo enseñar» (técnicas) del «qué enseñar» (contenidos); en la concreción previa, como objetivo fundamental, el «qué tipo de Historia queremos». La visión de Paul Thompson es clarividente: «Toda Historia depende en última instancia de su propósito social».¹¹

Podríamos concluir diciendo sí a la Historia hecha con fuentes orales, porque es un nuevo método de la enseñanza-aprendizaje, muy válido para la adquisición de objetivos fundamentales tales como el espacio, el tiempo, la relación, etc., y porque abarca aspectos y temas abandonados o marginados en la historiografía tradicional: vida cotidiana, mujeres, mentalidad, familia, minorías... Además es más motivadora, próxima, democrática, desmitificadora, útil y activa. También hay que destacar que puede ser tan objetiva, si se ponen los medios, como cualquier otra fuente histórica y trata los temas generales, desde lo concreto y particular, pero no limitándose a ellos.

⁷ Alessandro Portelli, «El uso de la entrevista en la historia oral». En *Historia, memoria y pasado reciente* 20 (2005), p. 39.

⁸ Sallie Purkis, «Oral history in schools», *Oral History* 8/1 (1980), p. 8-9.

⁹ Pilar Folguera Crespo ¿Cómo se hace [...], *op. cit.*, p. 74.

¹⁰ *Vid.* nota 8.

¹¹ Paul Thompson, *La voz del pasado, historia oral*. Valencia: Ed. Alfons el Magnànim - Institució valenciana d'estudis i investigació, 1988, p. 9.

Planteamiento de un proyecto experiencial con los alumnos de Secundaria (4º de ESO)

Si estos planteamientos generales expuestos con anterioridad los llevamos a la práctica, el resultado podría ser una experiencia concreta y precisa, que en nuestro caso será, como ya he apuntado: «Vida cotidiana y ocio en los periodos históricos del Tardofranquismo y la Transición a la democracia en España: 1968-1986», a través de la utilización de la metodología oral.

Quiero señalar, en primer lugar, que resulta un tanto sorprendente y, hasta cierto punto, desconcertador el que a pesar de estar tan próximos en el tiempo histórico a los periodos del Tardofranquismo y la Transición, y que muchos de los alumnos conviven con los protagonistas de aquella época, estos no se sientan motivados o interesados por el tema. Entre otras razones, puede que se deba a que no se alcanza a comprender o no se ha sabido transmitir que la vida cotidiana reciente forma parte de la Historia inmediata. Asimismo, tampoco se ve que existe una íntima relación entre lo que se enseña y, consecuentemente, lo que se aprende en las aulas, con lo que se vive en las casas.

Con el presente proyecto pretendo hacer comprender al alumnado de secundaria que la Historia es algo vivo, próximo y válido, fundamentalmente para los alumnos, pero también para los docentes, ya que este trabajo podría ser no sólo una experiencia docente, sino también la base de un fondo documental en donde el profesorado pueda encontrar material para una investigación histórica posterior. Intento, igualmente, compaginar lo más estructurado y sistemático, pero a la vez más árido y distante, de la enseñanza «reglada», con lo más atractivo y próximo del aprendizaje fuera del aula. En última instancia lo que persigo es despertar el espíritu crítico en el alumnado, y hacer que la enseñanza de la Historia sirva para algo más que para integrar a nuevos ciudadanos en el sistema de valores de la sociedad actual, como habitualmente venía ocurriendo, hasta ser incluso la misión fundamental de la Historia. En cierto modo y parafraseando a los juristas de lo que se trata es de hacer un «uso alternativo de la Historia».

Objetivos específicos del proyecto

- Centrar el estudio en los aspectos de la vida cotidiana y el ocio que son sistemáticamente relegados en los manuales al uso y en la enseñanza de la Historia en general: familia, consumo, hábitos alimentarios, quehaceres, trabajos y actividades, diversiones, gustos, valores,
- Situar la familia en el centro de la vida cotidiana, en el contexto social español de la segunda mitad del siglo xx y extraer las conclusiones pertinentes.
- Averiguar el nivel de consumo familiar en la España de los años sesenta, setenta y ochenta del pasado siglo, a partir de experiencias concretas en el tiempo y en el espacio.
- Comprobar la amplitud y características del ocio familiar, individual y colectivo en España durante el periodo mencionado.
- Conocer las inquietudes culturales, educativas, musicales, artísticas... de los abuelos, y sus condicionamientos.
- Averiguar la cuantía y el destino de los recursos monetarios que llegaban a las familias españolas en los años sesenta, setenta y ochenta del pasado siglo, partiendo de una experiencia concreta.
- Conocer cómo se desarrollaba la vida cotidiana en la familia y la sociedad española y cuáles eran los aspectos más destacados de la misma.
- Interpretar las diferencias económicas, sociales y culturales de los distintos grupos sociales, y contraponerlas a la actualidad.
- Conocer el comportamiento social de hombres y mujeres entre 1968 y 1986, así como las causas de este comportamiento.
- Conocer el nivel de vida y necesidades que tenían las personas y las familias del periodo referido.
- Enseñar a trabajar con otro tipo de material y fuentes distintas a las consideradas como normales o habituales en la enseñanza mediante un básico e inicial trabajo de investigación. . .

- Capacitar al alumno para que realice, lo mejor posible, una entrevista que será la base de un futuro trabajo personal y colectivo.
- Posibilitar que el alumno sea capaz de elaborar hipótesis de trabajo, llegar a conclusiones razonadas y contrastar hipótesis y resultados.
- Potenciar el trabajo práctico sobre el teórico, para mantener motivados a los alumnos.
- Motivar a los alumnos por unos temas, los de la historia reciente de España y, en particular, el Tardofranquismo y la Transición, de singular intensidad, no sólo política sino también social y personal, que hacen particularmente aconsejable el tratamiento de la época con fuentes orales.
- Dar a los alumnos un mayor protagonismo en la siempre difícil tarea del aprendizaje duradero y comprensivo de la Historia.
- Conseguir una actitud de tolerancia para todos los temas, personas y opiniones, entre los alumnos a través del estudio de la Historia reciente de España tan plural, múltiple y variada.
- Interesar al alumno por algunos temas, como la Historia, que no son muy valorados por una sociedad en la que priman los valores supuestamente científico-matemáticos, pero que tienen una gran utilidad en la formación integral de la persona.
- Inculcar al alumnado una actitud de colaboración y trabajo conjunto relegando, en la medida de lo posible, una actitud excesivamente competitiva.
- Fomentar el interés por los temas que habitualmente no son tratados en los programas y libros de texto, y hacerlo sin prejuicios y sin ideas preconcebidas.

Concreción del proyecto

El proyecto comprenderá un mínimo de 25 a 30 entrevistas, llevadas a cabo por los propios alumnos, que además realizarán las transcripciones pertinentes de las mencionadas entrevistas, en sus respectivos domicilios. El trabajo colectivo de

preparación análisis y conclusiones tendrá lugar en las aulas del centro de enseñanza secundaria, dirigidas y controladas por los docentes. La amplitud del proyecto tendrá lugar a lo largo del curso académico; aunque su culminación tenga lugar en el último trimestre del mismo. Es, pues, evidente que habrá una preparación previa de la experiencia que comenzará con anterioridad a la localización temporal de los temas a estudiar en el Currículo del Curso.

Al comienzo del curso académico se expondrá la propuesta a los alumnos del grupo o grupos escogidos. Se darán unas nociones básicas de la metodología oral (cómo entrevistar, cómo transcribir...) y se aclarará qué se pretende con esta experiencia. Se explicará cuáles serán los cometidos de los principales implicados (profesores y alumnos), las ventajas y dificultades, tanto para el conocimiento de la historia reciente, como para su aprendizaje en el campo de la futura e hipotética investigación. Así mismo se señalará que la conclusión de la experiencia tendrá lugar en el último trimestre del curso, coincidiendo con el planteamiento de los mencionados epígrafes en clase, pero que su preparación debe comenzar con bastante antelación, en unos casos dentro del aula, y en otros fuera de ella (preparación, metodología, entrevistas y transcripciones).

Es conveniente y recomendable contar con la colaboración y, en su caso, participación de otros miembros del Departamento didáctico, para contar con otras colaboraciones, ampliar la experiencia y contrastar resultados.

Metodología utilizada

La utilización de las fuentes orales no responde a la carencia de información, sino a la creencia de que mediante esta técnica de investigación cualitativa la motivación de los alumnos va a ser mayor y el acercamiento a los hechos históricos más empática, reconfortante y duradera. Existe una certeza en torno a las fuentes orales y la Historia, y es que ésta no se hace oral por falta de documentos, sino porque se hacen distintos y novedosos planteamientos, nuevas preguntas y nuevos enfoques.

Es por eso por lo que recurro a las entrevistas como método de trabajo, aprendizaje, análisis y extrapolación de conclusiones. Eso requiere, obviamente, una explicación detallada a los alumnos del método de trabajo, los medios propuestos, la duración del mismo y otros aspectos de interés para el trabajo. Pero todo esto implica asimismo: leer atentamente en el aula el cuestionario y aclarar cualquier tipo de duda que se tuviera sobre las preguntas que ahí aparecen, principalmente para evitar futuros errores en las correspondientes entrevistas.

Primero hay que advertir a los alumnos de que las entrevistas no deben ser en ningún caso interrogatorios a los que se someta al entrevistado/a, sino que habrá que adoptar una actitud de distensión y confianza mutua, lo cual creo que se ve facilitado al ser casi siempre los interlocutores familiares entre sí. Además es aconsejable que las entrevistas se hagan sin presencia de terceras personas. Por otra parte, se debe dejar al interlocutor expresarse libremente, tanto en el vocabulario empleado como en las fechas y detalles, pero se le harán ver las posibles contradicciones o errores en los que haya podido incurrir. Eso sí, es importante dotarse para el trabajo de un sistema de grabación (por ejemplo un teléfono móvil) a fin de llevar a cabo las entrevistas, que oscilarán entre un mínimo de 15 y un máximo de 60 minutos de duración.

El alumnado podrá disponer de un mes para llevar a cabo su/sus entrevistas, y otro tanto para la transcripción. De todos modos, antes y durante la recopilación de la información oral, se expondrán en las aulas los temas de Historia relacionados directa o indirectamente con el trabajo, en este caso el Tardofranquismo y la Transición, pero también se tratará sobre la metodología de las fuentes orales.

Pretensiones del proyecto

Este proyecto no se plantea hacer aportaciones espectaculares sobre los periodos históricos mencionados, sino clarificar mínimamente los aspectos no estudiados habitualmente (vida cotidiana

y ocio) que sirven para completar el estudio de la Historia de España en general y del Tardofranquismo y la Transición en particular.

Las entrevistas las realizarán los alumnos individualmente o por parejas, y posteriormente se escucharán las mejores en el aula (lo que implicará una revisión previa por parte del profesor/a). Debe mencionarse que los alumnos realizarán su trabajo (recopilación de testimonios orales) principalmente con las propias familias, lo que les resultará mucho más fácil conseguir el acceso y el nivel de confianza y empatía. Además, esto conferirá al proyecto una dimensión sociológica añadida y muy útil para trabajos interdisciplinarios. Finalmente se realizarán algunas entrevistas fuera del entorno familiar, lo que permitirá contrastar y refutar distintos aspectos relacionados con este trabajo.

A la hora de llevar a cabo el trabajo nos podemos encontrar con que exista una gran diferencia cultural, social y emocional entre las tres generaciones implicadas (abuelos, padres y nietos), lo cual nos posibilitará una nueva vía de estudio ya que puede resultar muy interesante contrastar los distintos niveles de educación en las tres generaciones. Existe bastante diferencia entre la formación de los primeros y los segundos, de manera que se puede constatar en las entrevistas la dificultad de entendimiento entre distintas generaciones. El vocabulario, las expresiones, los «giros» que utilizan unos y otros pueden evidenciar grandes diferencias. Los lingüistas también podrán trabajar en estos aspectos con gran detenimiento en posibles estudios sociolingüísticos o de otro tipo.

Por otro lado, y dado que este era un proyecto eminentemente didáctico se expondrá detenidamente a los alumnos los pasos a seguir, es decir, se expondrá a los alumnos el contenido, el tema, los objetivos generales y concretos, y otros aspectos del funcionamiento del trabajo. Asimismo habrá que introducir a los alumnos sobre el trabajo con fuentes orales y en especial con la mecánica de la entrevista y la transcripción.

El proyecto con fuentes orales se centrará al periodo del Tardofranquismo y la Transición porque es un periodo histórico abarcable por las fuentes orales, ya que existen interlocutores accesibles

para ser entrevistados por edad (abuelos y padres de los alumnos). Además, abarcar un periodo más amplio que el propuesto podría diluir los recuerdos y complicar las conclusiones, además de la dificultad de encontrar interlocutores válidos y accesibles por parte del alumnado.

Aunque soy consciente de que la propia materia de trabajo aconsejará hablar de lo que es y de lo que significa tanto el Tardofranquismo como la Transición, y concretamente también cómo era la vida cotidiana y el ocio, en el último tercio del siglo xx, la necesidad de integrar el trabajo en el diseño curricular es clave para la decisión que finalmente tomemos.

El perfil de edad de los entrevistados tiene como inicial requisito el haber nacido antes del año 1972, por lo que éstos tendrían una edad mínima de 14 años al comienzo del periodo a estudiar, es decir, serían los padres de los alumnos, cuya edad en el momento de la entrevista rondará los 47 años. Por otro lado los más veteranos, que serían los abuelos, habrían nacido entre 1945 y 1955, por lo que tendrían en la actualidad en torno a 65/75 años. Las entrevistas se harán preferentemente a familiares de los alumnos (abuelos y abuelas y madres y padres), pues estimo que la confianza entre entrevistador/a y entrevistado/a puede suplir, al menos en parte, la falta de experiencia de los primeros, y se acrecienta la empatía y confianza entre ambos.

A cada alumno/a (entrevistador) se le entregará el cuestionario, previamente elaborado por el profesor/a o coordinador/a del proyecto. Este cuestionario debe atender no solo a los objetivos propuestos, sino también a criterios de utilidad metodológica, por lo que se trata de un cuestionario de los llamados temáticos abiertos, que abarcará los siguientes temas: familia, vida cotidiana, enseñanza, ocio, trabajo y comportamiento social.

Una vez recogida toda la información, ésta será supervisada por parte de los profesores con el fin de saber si son realmente aprovechables para el trabajo o no (sonido, errores, duración, etc.). La transcripción de las cintas grabadas correrá a cargo de los alumnos, siguiendo un modelo que podríamos llamar «textual», respetando el lenguaje, las

pausas, los silencios, los gestos o las exclamaciones de los entrevistados. Con las transcripciones correspondientes los alumnos se reunirán en grupos de 5-6 para trabajar en el aula, valorar las respuestas que cada uno de ellos haya recibido y tratar de interpretar los resultados, así como contrastar opiniones, buscar explicaciones, etc. Esta puesta en común de toda la clase sobre las cuestiones anteriores se realizará bajo la coordinación del profesor/a.

Al trabajo de clase, que se prolongará durante dos semanas, le seguirá una redacción final por parte del profesor que tendrá como destinatarios a los propios alumnos, haciendo hincapié en el contraste con las fuentes escritas.

La duración total del proyecto de clase estará en torno a un mes o mes y medio, sin contar el trabajo previo y posterior de los profesores.

Sistema de evaluación del proyecto

Los objetivos programados en el Diseño Curricular del Curso deberán cubrir los periodos del Tardofranquismo y la Transición, más los aspectos de vida cotidiana y ocio señalados a lo largo del proyecto.

En general podremos hacer algunas pruebas de tipo tradicional, tales como un comentario de texto con preguntas dirigidas, además de contrastar las diversas fuentes que se han utilizado. También se puede elaborar un eje cronológico señalando los acontecimientos políticos y económicos más importantes que han salido en la elaboración de las transcripciones o que se hayan estudiado en otras fuentes escritas durante los años 1968-1986. Este eje se completará con los aspectos de ocio y vida cotidiana averiguados en las entrevistas.

El aspecto más importante de la evaluación recaerá sobre el trabajo con fuentes orales, tanto si las entrevistas se han realizado por parejas como individualmente. Los alumnos deberán presentar para proceder a su calificación: una grabación que recoja una entrevista realizada por el alumno/a, una transcripción y un resumen de la grabación. Asimismo se valorará: el trabajo de grupos (traba-

jo activo y grupal), la puesta en común (la participación en los debates tanto los generales como los de valoración) y las actitudes de tolerancia, intercambio de opiniones y claridad en la exposición de conclusiones.

Conclusión

La utilización de fuentes orales para el periodo estudiado nos llevará a hacer una valoración doble: una didáctica y otra investigativa.

Desde un punto de vista didáctico el estudio de la Historia con fuentes orales debe servir, con creces, para cumplir los objetivos previamente señalados (protagonismo del alumnado, acercamiento a los temas y aspectos más marginados habitualmente, trabajar con otro tipo de fuentes y aprender historia de otra manera diferente y más provechosa). Es más, en algunos aspectos nuestras expectativas se pueden ver sobrepasadas, ya que el efecto novedoso del planteamiento puede conseguir comprometer a un sector muy amplio de la clase.

Sobre los objetivos generales se puede concretar diciendo:

- El manejo de las fuentes orales se llevará a cabo por parte de todos los alumnos (incluso aunque algunos no presenten el trabajo de grabación o transcripción).
- Los alumnos y alumnas tendrán ocasión de contrastar opiniones y establecer la relación entre clases sociales e ideología política, comportamientos sociales y vida privada, y valores sociales y ocio, de una manera palpable e inmediata. Además les ayuda a identificar otros periodos históricos más lejanos o más próximos en el tiempo.
- La investigación histórica no proporcionará grandes aportaciones, ni se debe pretender ni se estará en condiciones de alcanzarlas, puesto que es, ante todo, un proyecto para la clase y, por tanto, limitado en sus pretensiones de investigación.

Orientación general sobre el cuestionario de un proyecto didáctico con fuentes orales

A continuación presento una orientación general acerca de las posibles preguntas que contendría el cuestionario:

En relación a los datos generales

Edad, lugar y fecha de nacimiento del entrevistado/a.

En relación a la familia

Actividad laboral de los padres.
Amplitud y composición de la familia de origen.
Nivel de vida familiar y comparación con el entorno.
Vivienda familiar.
Relaciones familiares y vida privada.
Comportamientos familiares y roles sociales.
Nivel de consumo y rentas del trabajo.
Distribución de los ingresos familiares.

En relación a la vida cotidiana y el ocio

Amistades de la familia.
Trabajo y ritmos laborales.
Trabajo externo y doméstico.
Tiempo libre.
Diversiones.
Juegos.
Estudios.
Salud e higiene.
Distribución del tiempo libre y el trabajo según sexos.
Apariencias y vestimenta.
Reuniones sociales y familiares.
Vida cotidiana en el entorno cercano (barrio, pueblo, ciudad...).

En relación a la enseñanza

Nivel de estudios.
Prácticas escolares y académicas.
Relaciones interacadémicas.
Enseñanza no reglada.

En relación con el trabajo

Tipo de trabajo.
Trabajo y género.

Niveles de remuneración laboral.
Relaciones sociales y laborales.
Ritmos de trabajo.
Conflictos laborales.
Militancia sindical.

En relación a la política, militancia e ideología política

Militancia y actividad política.
Tendencias ideológicas.
Interés por la política y los partidos políticos.
Conflictos políticos.
Actividad política general.
Política y diferenciación sexual.
Condicionamiento o rechazo de la política por el entorno familiar.
Política y Franquismo.
Política y Transición.

En relación con la religión

Nivel de religiosidad familiar y social.
Prácticas religiosas y religión católica.
Religión y sociedad.
Religión y género.
Religión e ideología.

Bibliografía de ayuda y reflexión metodológica para el trabajo con fuentes orales (profesorado)

- ABBAD, Fabrice (1986). «Notas sobre historia oral». *Áreas*, 6, pp. 102-107.
- BARANDICA, Esteve y HERRAIZ, Carme (1987). «La historia oral». *Cuadernos de Pedagogía*, 144 pp. 67-69.
- BENADIBA, Laura y PLOTINSKY, Daniel (2009). *Historia oral. Construcción del archivo histórico escolar. Una herramienta para la enseñanza de las ciencias sociales*. Buenos Aires: Novedades Educativas.
- BORRÁS, José María (1989). «Fuentes orales y enseñanza de la historia. Aportaciones y problemas». *Historia y Fuente Oral*, 2, pp. 137-151.
- DÍAZ, Pilar (2016). *Vida de Antonio y Carmelita. La militancia jornalera en Andalucía (1950-2000)*. Madrid: Catarata.
- DÍAZ, Pilar y GAGO, José María (2006). «La construcción y utilización de las fuentes orales para el estudio de la represión franquista». *Hispania Nova*, 6. Disponible en <<http://hispanianova.rediris.es>>
- DORNIER-AGBODJAN, Sarah (2004). «Fotografías de familia para hablar de la memoria». *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, 32, pp.123-132.
- FERRAROTTI, Franco (1991). *La Historia y lo cotidiano*. Barcelona: Península.
- FLORENSA I SOLER, Nuria (1988). «La història oral a l'ensenyament: La Guerra Civil espanyola». *Actes del Primer Symposium sobre l'ensenyament de les Ciències Socials*. Vic: Euomo, pp. 177-212.
- FOLGUERA Crespo, Pilar (1994). *¿Cómo se hace historia oral?* Madrid: Eudema.
- FRASER, Ronald (1993). «La historia oral como historia desde abajo». *Ayer*, 12, pp. 79-92.
- GARCÍA-NIETO, María Carmen (1988-1989). «Fuentes Orales e Historia». *Studia Historica. Historia Contemporánea*, 6-7, pp. 105-111.
- HERNÁNDEZ, Francesc (2002). *Didáctica de las ciencias sociales, geografía e historia*. Barcelona: Graó.
- JOUTARD, Philip (1986). *Esas voces que nos llegan del pasado*. México: FCE.
- MIRALLES I MONTSERRAT, Joan (1985). *La historia oral. Questionari i guia didàctica*. Palma: Moll.
- PASSERINI, Luisa (1980). «Alcune esperienze di uso delle fonti orali per la didattica della storia in Gran Bretagna». *Quaderno*, 5, pp. 123-136.
- PORTELLI, Alessandro (2005). «El uso de la entrevista en la historia oral». *Historia, memoria y pasado reciente*, 20, pp. 35-48.
- PURKIS, Sallie (1980). «Oral History in Schools». *Oral History Society*, pp. 8-9.
- SAMUEL, Raphael (1984). *Historia popular y teoría socialista*. Barcelona: Crítica.
- THOMPSON, Paul (1988). *La voz del pasado, historia oral*. Valencia: Edicions Alfons el Magnànim-Institució valenciana d'estudis i investigació.
- VILANOVA, Mercedes (1988). «Prólogo». Dins THOMPSON, Paul, *La voz del pasado. Historia oral*. Valencia: Edicions Alfons el Magnànim-Institució valenciana d'estudis i investigació, pp. IX-XVII.

ENTREVISTA

ISABEL MOLL. LA HISTÒRIA SENSE BARRERES

Pere Sales Vives
Universitat de les Illes Balears

Una breu presentació personal

Vaig néixer a Capdepera, el mes de febrer de l'any 1938. Era filla de Joan Moll, metge titular d'aquest poble, i de Pepa Blanes, descendent d'Artà, encara que vivia a Palma. Vaig viure a Capdepera fins el 1945 quan el meu pare va morir i ens traslladarem a Palma a viure amb el meu avi matern.

Vaig estudiar al col·legi del Sagrat Cor, un col·legi de monges franceses, on al temps de pati, per exemple, havíem de cantar en francès, un idioma que, afegit al fet de parlar el mallorquí a casa, mai va ser difícil per a mi, de manera que el vaig assimilar ràpidament. És de destacar que quan vaig acabar el batxillerat vaig ser una de les dues úniques al·lotes que va fer el Preuniversitari.

I després?

Després vaig començar a fer feina a les oficines de la Companyia del Ferrocarril del meu avi, però ho vaig deixar prest perquè m'avorria molt, i com que ma mare també em va fer aprendre anglès, em vaig examinar de guia intèrpret, feina que vaig fer durant una sèrie d'estius. Els hiverns, però, anava a Anglaterra o França... fins que vaig començar els estudis universitaris.

Ara en parlarem de la Universitat, però abans m'agradaria que ens digués: què recorda d'aquella Mallorca de la seva infantesa i primera joventut?

Tristor. Era molt trista. No en el sentit de les prohibicions del règim, que hi eren, sinó aquesta mena de prohibicions silenciades, sense normes

Font: UIB

escrites, on tot estava pautat. Realment no era conscient del règim franquista fins que me'n vaig anar a Londres. Allà una de les coses que més me va sorprendre foren els *Speakers' corner*, a Marble Arch, on la gent parlava en públic del que volia. Em vaig quedar estorada quan vaig veure que parlaven malament de la família reial! Encara que el que em va fascinar de Londres era l'oferta cultural: si Espanya era gris, aleshores Londres era de colors.

En aquest context i a la Mallorca de la segona meitat dels anys seixanta, era habitual que les filles, ni que fossin de família acomodada, accedissin als estudis superiors? Va haver de lluitar per aconseguir-ho?

No, no era gens habitual. El normal en el meu cas era fer el batxillerat i, després, casar-se. De fet, només hi va haver dues persones que em varen estimular, encara que la resta de familiars i coneguts tampoc no s'hi varen oposar. Només el meu germà i la germana d'una cosina política em varen dir que fer els estudis superiors era el millor que podria fer amb la meua vida, per la qual cosa sempre els estaré agraïts. De totes formes, s'ha de tenir present que el meu pare, que no era precisament d'esquerres però sí un home just, abans de morir li havia dit a ma mare que els dos fills havien de tenir una carrera universitària. Segurament això va ser decisiu.

Finalment decideix estudiar Ciències Polítiques a la Universitat Complutense de Madrid. Quin ambient es respirava a la capital de l'Estat el 1965 quan comença la carrera?

Fou l'any després de l'expulsió de la Universitat de José Luís López Aranguren, Enrique Tierno Galván i Agustín García Clavo. La meua facultat (Ciències Polítiques i Econòmiques) era especialment activa en termes de mobilització estudiantil i de bon començament m'hi vaig integrar, especialment després de la participació en un homenatge a Antonio Machado a Baeza, on patírem una terrible càrrega policial. No vaig militar en cap partit polític, però sí que vaig estar molt involucrada en el Frente de Liberación Popular, més conegut com FELIPE.

Segurament el mestratge dels professors de la Complutense va ser molt important.

És clar que sí. Acadèmicament, a primer de carrera em va marcar molt un professor de geografia, Manuel de Terán, i un de filosofia, Paulino Garagorri; el mateix curs vàrem tenir com a ajudant de pràctiques Antonio Elorza, amb qui vaig iniciar una duradora amistat. Les seves classes es dirigien a preparar una assignatura de segon curs molt difícil «Historia de las ideas políticas», a les quals tan sols hi assistírem tres persones. Elorza ens explicava Maquiavel amb poesies de Lorenzo el Magnífic, amb diapositives de Botticelli i amb música del Renaixement. També ens feu classes Antoni Jutglar, que venia rebutjat de Barcelona. Fou una fita clau perquè Jutglar va introduir a la meua facultat els plantejaments de Vicens Vives. Record com ens va parlar de Pierre Vilar i del seu llibre sobre Catalunya a l'Espanya moderna, llibre que vaig llegir quasi immediatament (estic parlant de l'edició catalana) i em va atreure especialment el seu plantejament, que per a mi era totalment innovador, aquesta visió tan rica i tan poc estandarditzada d'apropament a una realitat sense el condicionant d'una sola disciplina.

Pel que veig, en aquell moment la relació entre els alumnes i els professors era molt propera, quasi d'amistat.

Amb els ajudants podies establir una relació fluïda i tingueren un paper molt important en la carrera. En relació als catedràtics la situació era distinta, ja que no tots impartien les classes. Així José Antonio Maravall —que em va impactar molt encara que no m'estimava gaire— sempre solia donar personalment les classes de la seva assignatura, mentre que Luis Díaz del Corral pràcticament deixava la seva «Historia de las ideas políticas» en mans dels seus ajudants (que anys més tard es convertiren en catedràtics), com Juan Trias Bejarano, José Álvarez Junco, Maria Carmen Iglesias i el referit Antonio Elorza. Jo vaig fer amistat amb aquest i amb Álvarez Junco. Altres professors que també m'ajudaren molt foren Miguel Martínez Cuadrado, que impartia Dret Polític i l'enfocava des d'una perspectiva històrica. També record Raul Morodo, aleshores també ajudant i una de les persones de confiança de Tierno Galván.

El seu interès per la Història ja ve d'aquella època o fou posterior?

A la carrera s'estudiava sociologia, geografia, història, dret, ... Era una carrera multidisciplinària i el darrer any calia triar una opció de tres i jo vaig optar pels «Estudis iberoamericans». Ja he dit que els professors que més m'impactaren enfocaven la seva assignatura a través de la perspectiva històrica i ens recomanaven llibres de grans historiadors.

També me va influir molt una escola que havien creat a Madrid en aquells anys Aranguren, Tierno Galván —expulsats de la Universitat poc temps abans— i altres intel·lectuals. Es deia CEISA i la dirigia José Vidal Benito, un sociòleg un tant especial format a París. Es localitzava a pisos del centre de Madrid, als carrers Jorge Juan i Zurbano, que la policia anava tancant. Allà va ser la primera vegada que vaig sentir parlar de l'Escola de Frankfurt, i un dels professors, José Luis Abellán, ens va fer llegir la *Historia y las Ciencias Sociales* de Braudel com a treball de curs.

Per altra banda, vaig col·laborar amb un dels professors del centre, Carlos Moya, en la realització d'una sèrie d'entrevistes a empresaris catalans per al seu treball sobre les elits capitalistes espanyoles. Unes entrevistes que vaig fer juntament amb Gaspar Modolell. Vàrem començar amb Jordi Pujol (aleshores feia feina a Banca Catalana), qui ens va proporcionar contactes amb Trias Fargas, Duran Farrell, Mas Canti i el secretari del Cercle d'Economia.

Es podria dir que va entrar en contacte amb la realitat catalana des de Madrid. Què li va cridar més l'atenció d'aquells dos àmbits?

Un sorprenent desconeixement de la realitat catalana. Per exemple, és significatiu que Moya volgués fer un estudi sobre les elits empresarials espanyoles i no haguera sentit a parlar mai del Cercle d'Economia.

Però la seva tesi la va fer sobre una institució mallorquina, la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País.

Sí, i aquest fet va ser clau perquè m'acabàs dedicant a la Història i deixàs altres possibilitats, com la de dedicar-me a la sociologia, que quan

vaig acabar la carrera sospesava seriosament. La proposta fou d'Antoni Elorza, que em va recomanar l'estudi de la Societat Econòmica Mallorquina d'Amics del País (SEMAP) perquè era una de les més actives d'Espanya i, també, que fos Gonzalo Anes el meu director. Després de vèncer les reticències inicials aquest em va dir que «un buen historiador se hace en los archivos, vaya a Mallorca y dentro de un año venga a verme con el material que ha encontrado». Així ho vaig fer. Era al voltant del 1970 i la Universitat de Filosofia i Lletres de Palma, encara delegada de la de Barcelona, estava a l'Estudi General Lul·lià. Allà em vaig posar en contacte amb el professor de geografia, Bartomeu Barceló, qui em va facilitar l'accés a l'arxiu a la SEMAP i, a més, em va contractar com a ajudant. Després d'un any tornava a ser el despatx de Gonzalo Anes per mostrar-li la feina feta.

Paral·lelament, també gràcies a Elorza, vaig començar a assistir als seminaris que organitzava Manuel Tuñón de Lara a la Universitat de Pau, un fet molt important pels contactes que em va proporcionar amb altres historiadors i pel reconeixement que el propi Tuñón em va fer d'una sèrie d'articles que havia publicat a una revista de Madrid. Destacar sobretot un dedicat a *El Obrero Balear*, un diari d'esquerres que s'editava a Mallorca a començaments del segle XX.

De totes formes, he de remarcar que l'enfocament final de la tesi el dec a Ernest Lluch. Ell em va fer veure que, en realitat, les Societats Econòmiques d'Amics del País havien estat instruments de l'Estat per canalitzar les polítiques del despotisme il·lustrat. D'aquí la importància que ha tingut des d'aleshores per a mi tenir en compte l'Estat a l'hora d'estudiar la societat.

L'elaboració de la tesi i el treball com a ajudant al Departament de Geografia varen ajudar el seu retorn definitiu a Mallorca?

Sí i no. Jo volia estar vinculada al món acadèmic i això era possible a Palma en aquell moment, però també hi havia motius familiars. El cert és que em vaig acabar de consolidar professionalment quan vaig deixar geografia i vaig començar a fer feina a l'àrea d'Història, que aleshores dirigia el professor Santamaria.

Per tant, quan es va crear la Universitat de les Illes Balears, el 1979, ja hi estava a dins. Quin paper va tenir en la seva fundació?

No hi vaig tenir un paper protagonista. Això va ser més obra d'Antoni Roig o del mateix Bartomeu Barceló. De totes formes, amb un grup d'amics, com Paco Díaz, Albert Saoner, Antoni Colom i, més tard, Camilo José Cela, ens vàrem implicar més en qüestions relatives a la nostra facultat.

Parlem de la seva concepció historiogràfica. A la nostra època d'estudiants d'Història, a la primera meitat dels anys vuitanta, ens cridava l'atenció la valoració que vostè feia de la demografia i dels estudis de la família. Per què és tan important l'estudi de la població?

Realment hi ha diversos motius. Per una part i a mesura que anava aprofundint en el tema de la tesi, em vaig adonar de la importància que tenia l'anàlisi dels grups que realment donaven suport a la institució, destacant un col·lectiu de nobles il·lustrats, la qual cosa s'oposava a la imatge que es tenia de les societats econòmiques en general.

Però, paral·lelament, havia començat a intercanviar idees amb Jaume Suau, que ja havia fet la seva tesina sobre demografia històrica i al qual li interessava estudiar, per a la seva tesi, la pagesia mallorquina del segle XVIII i XIX. Fou llavors quan ens adonarem que els pagesos d'en Jaume i els meus nobles il·lustrats mantenien una relació en la qual calia aprofundir. I així va néixer la idea de «Senyors i pagesos», publicat a *Estudis d'Història Agrària* el 1979. Aquesta col·laboració ens va dur, juntament amb Antoni Segura, a realitzar l'estudi de la cronologia de les crisis demogràfiques a Mallorca durant els segles XVIII i XIX, publicada el 1983.

Alhora qui em va empènyer a considerar la família com un dels elements claus per entendre la naturalesa de les societats fou Joan Bestard, qui aleshores estava realitzant la seva tesi a Formentera, la qual es va publicar amb el títol *Casa y familia en Formentera*. Població i família esdevenien així elements claus, que no únics, per entendre la societat.

Va ser en aquests moments quan va entrar en contacte amb el Grup de Cambridge per a la història de la població i l'estructura social?

Sí, gràcies a la participació en un seminari a la Fundació Goulbenkian a Lisboa el 1981 sobre el tema de la família. Allà va sorgir la possibilitat d'anar a fer estades com a professor visitant a Cambridge, on vaig entrar en contacte amb Peter Laslett, Richard Smith i Tony Wrigley, entre molts d'altres.

A més de les relacions professionals que vaig establir, el més destacable fou que em vaig trobar amb unes propostes metodològiques molt atractives: els estudis socials a partir de l'àmbit local. De fet, una de les revistes que publicava el grup de Cambridge es titulava *Local Population Studies*. També va tenir importància la perspectiva antropològica d'Alan Macfarlane a qui vaig conèixer gràcies a les recomanacions de Joan Bestard. Des d'aquell moment vaig considerar que els estudis, mal anomenats locals, eren claus per entendre els processos de reproducció social.

Relacionat amb tot això, es podria dir que fou essencial per explicar la seva trajectòria professional el desenvolupament d'una important xarxa personal i acadèmica de contactes, la potenciació d'una pràctica de *networking* com es diria avui en dia?

Totalment d'acord. I aquesta xarxa no havia fet més que començar en aquells moments. Des de principis dels setanta es notava en l'àmbit universitari una important eferescència en aquest sentit; és a dir, la necessitat de crear associacions de caràcter professional dins el món acadèmic espanyol, fet clau per al desenvolupament disciplinar, com bé ha destacat Miquel Marin amb els seus treballs. A Lisboa també vaig conèixer David Reher qui, gràcies a Joaquín Arango, va contactar amb Massimo Livi-Bacci, un dels referents internacionals en el camp de la demografia històrica. D'aquesta relació sorgí la necessitat de crear una associació destinada a promoure els estudis de població i demografia històrica, que es creà el 1983, amb el nom de *Asociación de Demografía Histórica* (ADEH). Aquesta englobava els àmbits

de Portugal i Espanya, encara que no era habitual aquesta mena d'associacions transnacionals.

Uns anys més tard vaig participar a una reunió de contemporanistes a Sant Carles de la Ràpita, que fou l'origen de la *Asociación de Historia Contemporánea*, la qual es va fundar oficialment el 1988. A més, el meu creixent interès per l'estudi de la família i les societats rurals me va permetre assistir a uns Seminaris d'Història Agrària que impulsaren un grup d'historiadors de l'economia de diversos indrets d'Espanya (Ramon Garrabou des de Catalunya, el grup d'estudis rurals —Jiménez Blanco, Zambrana, Gallego...— María Teresa Pérez Picazo i José M. Martínez Carrión de Murcia, entre d'altres) i en un d'aquests seminaris (celebrat a Ciutadella de Menorca) va sorgir la *Sociedad Española de Historia Agraria*. Es tracta d'associacions que han suposat importants innovacions historiogràfiques i que per a mi han sigut de gran ajud.

Com va rebre el nou protagonisme que varen adquirir els estudis culturals, la raça o el gènere dins els estudis històrics?

Com a noves tendències historiogràfiques que ajudaven a comprendre els problemes històrics que a mi m'interessaven. Som una seguidora fidel d'un dels principis de l'escola dels *Annales*: el que importa és fer una pregunta i plantejar un problema, emmarcant el seu estudi en els plantejaments que ofereixen disciplines afins a tot tipus de qüestions socials.

Podríem dir el mateix respecte a l'interès que ha manifestat darrerament per la història de l'administració pública i de la sanitat.

Sí i no. El que me interessava era un problema concret: conèixer les causes de la caiguda de la mortalitat infantil a les Illes Balears, tema que havien plantejat diversos estudis realitzats per David Reher, Fausto Dopico o Tomàs Vidal en termes d'anàlisi macro, o per les tesis i tesines de d'àmbit més local de Jaume Alzina, Antoni Vidal Ferrando i, més recentment, de Joana Maria Pujadas. Aquestes demostraven que les Illes Balears, a partir del primer terç del segle XIX, iniciaren un procés de modernització demogràfica primerenc

i se situaren, al voltant del 1850, amb l'esperança de vida més alta de tot l'Estat espanyol. El meu interès era trobar les causes d'aquest fenomen per poder generar explicacions més documentades.

Va coincidir a un moment en què es començava a dubtar de les teories alimentàries de Thomas McKeown, dirigint l'atenció envers altres factors com podria ser la funció de l'administració pública d'àmbit local en la millora de les condicions higienicosanitàries, proposta plantejada per Simon Szreter el 1988. Fou un plantejament en què vaig coincidir amb Francesc Bujosa quan s'incorporà a la UIB a mitjans dels noranta per ensenyar Història de la Ciència. Amb ell i Bernat Sureda vàrem engregar un projecte per estudiar el paper que havia jugat la sanitat pública en el descens de la mortalitat a Mallorca.

Però en el cas de Mallorca no sols cal parlar d'institucions públiques. Una tesina de F. Sáez Isern va evidenciar la importància de les congregacions religioses femenines a Mallorca a partir de 1836, la qual cosa ens va proporcionar una nova via d'anàlisi; la tesi recent de Gloria Gallego sobre les Germanes de la Caritat mostra com l'activitat d'aquestes religioses, en el camp de la higiene i la sanitat, podria ser considerada com una de les possibles causes de la reducció de la mortalitat infantil. Un cop més es demostrava la pertinència dels estudis locals com a punt de partida per conèixer la importància d'unes actuacions medicosanitàries, com les que feren els ajuntaments, que normalment escapen als anàlisis més generals.

Per fer aquest tipus de treballs i com demostra la seva formació, el seu model d'historiador defuig dels límits que normalment s'atribueixen a la disciplina, sorgida al segle XIX?

Som més partidària de parlar de perspectives que no de disciplines, per així analitzar processos que, com deia Juan José Carreras, han d'estar tancats perquè la tasca de l'historiador sigui efectiva. No he tingut cap interès en fer història de la sanitat, demografia, història de la família o història política..., el que m'ha interessat realment ha sigut el procés de modernització de les societats agràries, en el període que va de la segona meitat del segle XVIII a la segona meitat del segle XX. I per

això he hagut d'acudir, com abans he remarcat, a les disciplines que m'han proporcionat més possibilitats per a dur a terme els meus estudis.

Finalment, on se situaria actualment dins aquest context que ha descrit? Què cal fer i quins són els seus plans de futur?

Sempre en tenc de plans i ara, sense obligacions professionals, tenc més oportunitats de tancar algunes línies que havia iniciat. Gràcies a la tasca d'organitzar el meu arxiu personal, puc valorar la feina feta i el que encara m'agradaria fer.

RECURSOS I FONTS DOCUMENTALS

EL FONS HISTÒRIC DE FUNDACIÓN ENDESA A LES ILLES BALEARS, UNA EINA PER A LA HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA

Miquel À. Marín Gelabert
Fundación Endesa

En el mes de març de 1858, la premsa anunciava al públic el primer consell d'Administració d'una nova societat constituïda amb l'objectiu d'introduir a Mallorca les més modernes tècniques d'enllumenat mitjançant l'ús del gas, *La Sociedad de Alumbrado por Gas*. S'iniciava així una dècada frenètica de primeres canalitzacions del centre de la ciutat, de construcció de la primera fàbrica de gas, d'instal·lació de gasògens, comercialització del gas i nombrosos debats socials a tomb de la seva utilitat així com també dels seus perills inherents.¹

Imatge 1: Personal de la Central 1 de Palma, any 1921.
Fons Històric Illes Balears, Fundación Endesa.

En definitiva, començaven tot un grapat de nous processos històrics de gran transcendència, des de la inserció de les Illes Balears en noves xarxes de transferència tecnològica i de coneixement, fins a la modernització incipient dels processos productius, una major eficiència en la planificació del treball industrial o els inicis de la transformació urbana i social derivats (immediatament o a mig termini) d'aquests processos. Tot això és ben conegut gràcies a la tasca de la recerca en història econòmica duta a terme en la UIB des dels anys noranta.

Cap a 1927, de la fusió de *La Palma de Mallorca, Compañía de Electricidad* i *Sociedad de Alumbrado por Gas*, va néixer *Gas y Electricidad*,

en el marc de recerques més ambicioses, per exemple, sobre la industrialització o la tecnificació de l'agricultura. D'aquí que les principals recerques específiques sobre gas i electricitat hagin estat esperonades per contextos commemoratius i institucionals. Els antecedents d' *El gas canalizado en Baleares* (Palma: GESA, 1985), *La electrificación de Mallorca* (Palma: GESA, 1986-1987, 2 vols., a càrrec de Brígida Vaquer), *El Gas SA, cent anys d'història, 1892-1992* (de Plàcid Pérez, Sóller: El Gas, 1992) i l'arribada de l'electricitat i el gas a Menorca (*Cent anys d'electricitat i gas a Menorca, 1892-1992*. Palma: GESA, 1992), varen marcar el punt inicial dels estudis sobre aquesta matèria a les Balears. El canvi de segle portarà tot un grapat de commemoracions de l'arribada de l'electricitat a diversos municipis. Alaró (2001), Inca (2007) o Alcúdia (2013) són només alguns exemples de commemoracions completades amb útils publicacions que, a manca de recerques més acurades, encara són referència en la matèria. Una bona síntesi de l'estat actual de la recerca, a Antoni Campins, «L'electrificació de les Balears fins als anys de la República», dins Vicenç Rosselló Verger i Josep M. Vidal Hernández (dirs.), *Història de la Ciència a les Illes Balears. Volum V*. Palma: Conselleria d'Innovació, Recerca i Turisme, 2015.

¹ La història de l'energia a Mallorca, tot i que va ser engegada a principis del dos mil, resta encara en bolquers. En les darreres dècades a penes s'ha superat la fase dels estudis introductoris i de les commemoracions institucionals. Cf. Carles Manera, «L'economia des de la perspectiva energètica. Una reflexió d'història econòmica», dins *Història ecològica a les Balears. Estudis sobre energia, economia i medi ambient*. Palma: Leonard Muntaner, 2001, p. 47-57. Tant pel que fa a l'ús del gas, com pel que fa a l'electricitat, la recerca acadèmica s'hi ha aprofitat de manera subsidiària, tangencial,

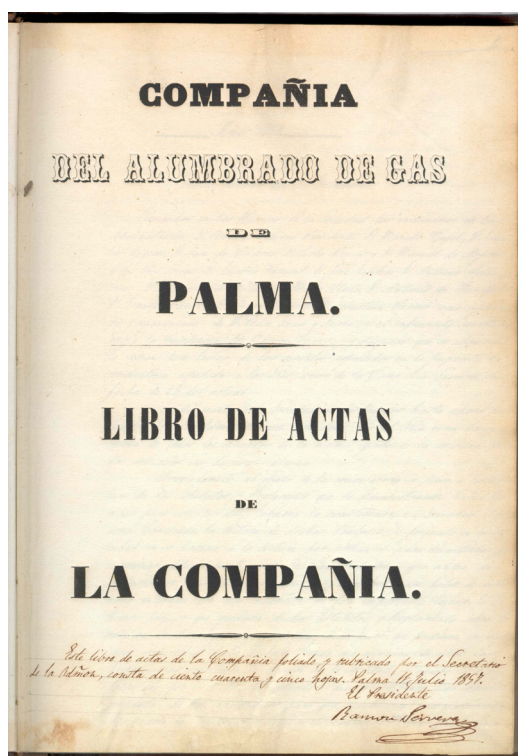
Sociedad Anónima (GESA). A partir d'aquest moment, adquirida per *United Utilities* (1929-1952), incorporada a l'INI el 1952, absorbida per Endesa a partir de 1983, i definitivament privatitzada el 1998, la història d'aquesta empresa és la història de la producció i la distribució d'energia a les Balears en tres segles diferents.²

Pel camí, el mes de març de 1998 es va crear la Fundación Endesa, amb l'objecte fonamental de desenvolupar activitats socials i culturals d'interès general. La iniciativa, més enllà de la constitució d'una fundació de caire empresarial que perseguia, poc més o manco, els mateixos fins que les altres grans fundacions corporatives que iniciaren la seva activitat en els anys noranta té, per als historiadors, una importància major de la que sembla. En primer lloc perquè, atès l'inicial procés d'absorció d'empreses energètiques de l'Institut Nacional

d'Indústria,³ Endesa adquiria un patrimoni històric d'incalculable valor. Un capital simbòlic de caire cultural i una herència immaterial que la vinculava estretament a la història del progrés i de la modernització de l'Estat i de la societat en l'època contemporània. I, en segon lloc, perquè les successives reorganitzacions internes de l'empresa posaven en perill la integritat del llegat inicialment adquirit, en un context de ràpida transformació.

És així que, el 2005, el consell d'administració d'Endesa acordà encomanar a la Fundación Endesa la gestió del seu Fons Històric, és a dir, del llegat patrimonial format per peces documentals i tecnològiques preservades durant més d'un segle per les diverses companyies originàries i ara dipositades en seus disperses pertot arreu de l'Estat.⁴

Pel que fa a GESA, de manera no gaire diferent al que va succeir amb altres empreses, el continu i imparable creixement que va començar als cinquanta i no va aturar fins a la crisi de 2007, va representar la construcció d'una desena de centres de producció, l'extensió de la distribució a tot el territori de les illes i la imparable modernització de la gestió empresarial. A més de la tecnologia lligada a la producció, la distribució, el control o la mesura elèctriques, els seus laboratoris comptaven amb els més moderns aparells, les seves oficines introduïren la informàtica des del primer moment i les seves comunicacions, per raons evidents, estaven entre les més avançades en cada conjuntura. Al costat de tot això, les específiques peculiaritats de la seva estructura de personal i de la gestió de les relacions laborals van esperonar una peculiar sensibilitat cap al passat de la pròpia empresa. Des dels anys setanta, en el context del canvi de seu social (de l'actual carrer del Born a la moderna seu projectada per Josep Ferragut al carrer Joan Maragall, any 1973) s'iniciaren les tasques de preservació de materials documentals, tecnològics i audiovisuals. La instal·lació, als soterranis de Joan Maragall, d'una unitat de servei documental que

Imatge 2: Portada del llibre d'actes de la *Compañía del alumbrado por Gas*, 1857. Fons Històric Illes Balears, Fundación Endesa. Signatura FH ARM 627.

² Gonzalo Anes, Santiago Fernández i Juan Temboury, *Endesa en su historia (1944-2000)*. Madrid: Endesa, 2001.

³ Alguns exemples, a banda de la mateixa Endesa, a GESA (Balears), UNELCO (Canàries), FECSA ENHER (Catalunya), ERZ (Aragó) i Compañía Sevillana (Andalusia), entre moltes altres.

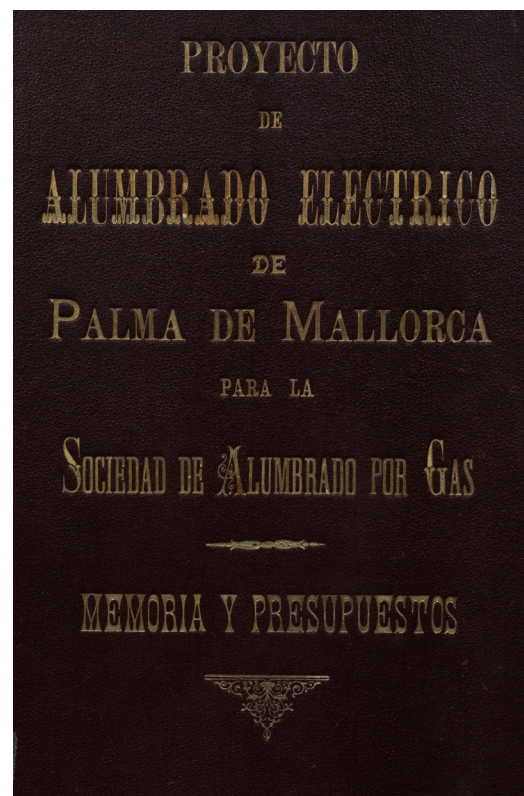
⁴ Cf. Santiago Fernández i Gabriel Castro, *El Fondo Histórico de Fundación Endesa*. Madrid: Fundación Endesa, 2010.

centralitzava l'arxiu intermedi de l'empresa va fer molt per a la preservació del patrimoni, i la sensibilitat històrica d'Andreu Muntaner Darder va fer la resta.

Com hem assenyalat abans, la conjuntura de les commemoracions va servir per mantenir una mínima ordenació i, ja en el nou context de la reorganització empresarial de finals dels anys noranta, gràcies a l'empenta de directius de l'empresa (Felicià Fuster, Miquel Pocoví o Antoni Campins) i a la feina de l'historiador Ferran Pujalte, l'arxiu històric de GESA va prendre forma i va començar, si més no, a acostar-se a les formes organitzatives d'un arxiu homologable.⁵

En aquests primers anys, tres circumstàncies marcaren l'esdevenir del Fons Històric de les Balears. La primera és l'inici del context commemoratiu: Alaró el 2001 o Inca el 2005 en són dos exemples substancials, seguits per la iniciativa de les I Jornades de Patrimoni Industrial, al maig de 2005.⁶ Els treballs de valoració documental i de recuperació tecnològica, amb el suport econòmic de l'empresa varen posar les bases del primer moment. La segona circumstància cabdal és l'acord a què s'arribà amb l'Arxiu del Regne de Mallorca. A partir de 2003 i fins a finals de la dècada, l'Arxiu va conservar gairebé vuit-cents lligalls documentals de la història de l'empresa i els va incloure en el seu servei, afavorint així la seva consulta. La tercera resta marcada pel context de desmantellament de diverses instal·lacions històriques de l'empresa (Sant Joan de Déu, Son Molines, la Central III, etc.) que entre 2004 i 2005 varen posar a l'abast del Fons Històric més de setanta anys de tecnologia, documentació i coneixement.

D'aquesta manera, quan el 2005 Fundación Endesa es fa càrrec del mandat corporatiu de conservar el patrimoni històric i promoure una cultura de responsabilitat cap al passat, GESA ja acumulava dècades d'experiència i un treball previ d'homologació professional que li va permetre assolir un protagonisme molt per damunt de la pròpia representativitat del seu territori. El mes d'abril de 2007, el prematur traspàs de Ferran Pujalte va coincidir amb la reestructuració del Fons Històric de Fundación Endesa.

Imatge 3: Projecte d'enllumenat elèctric per a l'Ajuntament de Palma, 1901. Fons Històric Illes Balears, Fundación Endesa. Signatura FH ARM 57

⁵ Cf. Gaspar Pizà, *L'electricitat a Alaró (1901). Història de la primera central elèctrica de Mallorca*. Alaró: Ajuntament d'Alaró, 2001; *Un segle de llum a Inca*. Palma-Inca: Documenta Balear-Fundación Endesa, 2006; i *I Jornades de Patrimoni Industrial a les Illes Balears*. Palma: Fundació Endesa-Amics del Museu de Mallorca, 2006.

⁶ Membre del grup d'història econòmica dirigit pel professor Carles Manera, Pujalte (1961-2007), llicenciat en història per la UIB el 1992, va ser un dels impulsors de l'arqueologia industrial a Mallorca. El conjunt de la seva recerca, a *Els pioners de la industrialització a les Illes Balears, i altres escrits*. Palma: Documenta Balear, 2008.

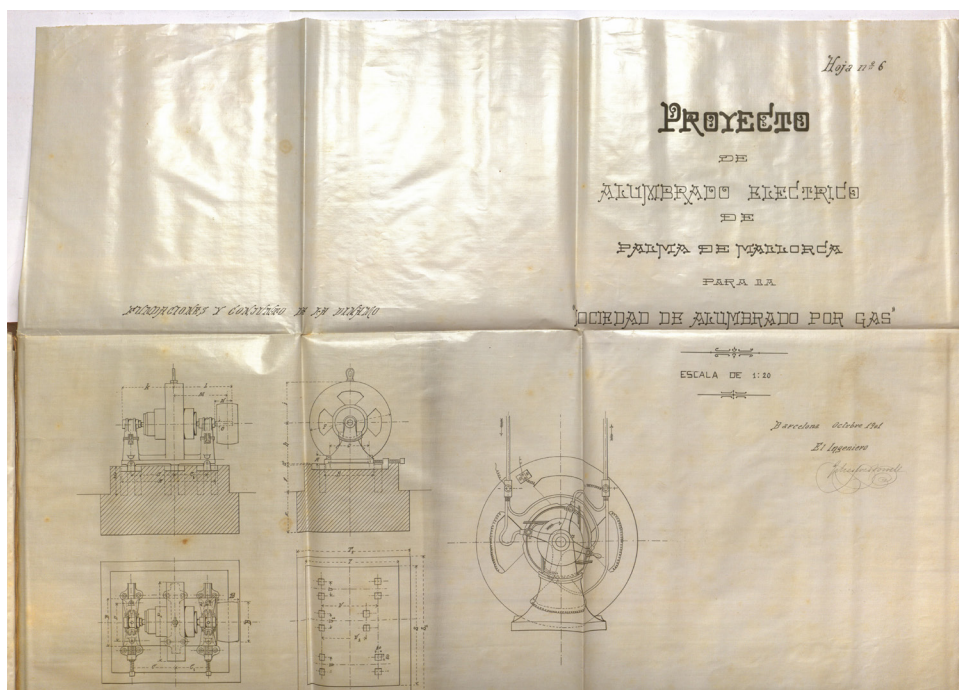
De llavors a hores d'ara, el Fons Històric de les Illes Balears ha multiplicat per cinc la seva dimensió. Primer a Inca i després a Cas Tresorer, ha pogut centralitzar les seves activitats i ha pogut atendre a un important nombre d'investigadors. Per altra banda, ha participat en innumerables acords, convenis i activitats fundacionals, ha rebut, des de 2010, alumnes en pràctiques provinents dels programes de grau i màster de la Universitat de les

Illes Balears i, probablement el més rellevant, ha participat en un projecte pioner a l'Estat, del qual ha resultat la digitalització dels seus continguts i la posada en servei d'una plataforma web que relaciona documentació, elements audiovisuals i patrimoni tecnològic, a l'abast del públic general.⁷

El Fons Històric de Fundació Endesa a les Illes Balears compta actualment amb una biblioteca de més 8.000 exemplars especialitzada en el món de l'energia, un catàleg de 3.000 lligalls i un inventari de més de 20.000 lligalls documentals. Inclou també un fons audiovisual format per 15.000 fotografies i 1.100 enregistraments, una col·lecció topogràfica de 4.000 plànols digitalitzats i una col·lecció tecnològica formada per més de 3.000 elements. Així doncs, constitueix una eina de primer nivell per a l'investigador en matèries tan diverses com la mineria, la física, l'enginyeria, la geologia, l'economia o la història. La informació històrica continguda en el seu arxiu és un testimoni que va més enllà de l'empresa a la qual fa servei.

Cal remarcar de manera ben decidida que el Fons Històric de Fundació Endesa a les Illes Balears fa més d'una dècada que va superar la concepció d'arxiu d'empresa per passar a convertir-se en una unitat de servei transversal que connecta, per una banda, totes les unitats actuals de l'empresa a través del seu passat comú, i per altra, connecta l'empresa amb la societat del coneixement.

Ara bé, com a unitat de servei dependent d'una entitat privada participa també de totes les circumstàncies contextuais que determinen la seva activitat, des de l'escassa assignació de recursos fins a l'aplicació de filtres de seguretat, tot atenent a legislació vigent.⁸ Tot i així, els nombrosos investigadors que ens visiten coneixen de primera mà la disponibilitat de l'empresa i les facilitats per a la consulta i reproducció de tot tipus de documentació històrica.

Imatge 4: Projecte d'enllumenat elèctric per a l'Ajuntament de Palma, 1901.
Fons Històric Illes Balears, Fundació Endesa. Signatura FH ARM 57

⁷ Disponible actualment a <<https://fondohistorico.fundacionendesa.org>>

⁸ Una imatge acurada del context, a Teresa Tortella (coord.), *El acceso a los archivos de empresa*. Bilbao: Archivo Histórico BBVA, 2015.

Els reptes del futur immediat són dos. El primer, compartit amb la resta d'institucions similars arreu de l'Estat, és poder combinar el creixement consubstancial a qualsevol Fons Històric amb la gestió de recursos i espais. La digitalització és una resposta immediata indefugible. La plataforma digital del Fons Històric de Fundación Endesa és només una mostra del que el futur ens prepara. No obstant això, des de la perspectiva del seu responsable, això només canvia les dimensions i

la fenomenologia de les dificultats essencials de la seva tasca, no la naturalesa d'aquestes dificultats. El segon repte és, sens dubte, el de la visibilitat. Els investigadors tindran accés en temps real a una gran quantitat d'informació a la distància real d'un clic, sempre que puguem ser capaços d'apropar-nos prou perquè puguin conèixer la nostra existència. En aquest sentit, la iniciativa de *Mayurqa* i la possibilitat que ens ofereix, ens omple d'agraïment.

RESSENYES

Antoni Riera Melis, *Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2017. 464 pp.

Antoni Riera Melis és un dels pares de la Història i de les cultures alimentàries a l'època preindustrial a Espanya. El seu treball va permetre introduir les recerques d'autors que renovaren la disciplina, allunyant-la de la història positivista i de llocs comuns i l'anecdòtic, per introduir una lectura científica, socioeconòmica i cultural, seguint les petjades d'autors com Jean Flandrin o Massimo Montanari, amb els qui ha col·laborat en diverses ocasions, entre d'altres a la *Histoire de l'Alimentation*, aparegut a l'editorial Fayard i a l'editorial Trece en la seva traducció castellana, editorials claus per la història de l'alimentació, volum seminal per aquesta tendència.

L'Edat Mitjana és l'àrea on la renovació de l'estudi de la història de l'alimentació (un estudi que pren força als anys noranta, però que ja començava als anys setanta), s'ha consolidat amb una major coherència dins les històries polítiques, econòmiques i socials, amb treballs, entre d'altres, com els de l'esmentat Montanari i Palermo a Itàlia, Gautier i Larioux a França, Albala i Grieco als Estats Units, Galloway i Grew a Gran Bretanya o Benito Monclús i el propi Riera Melis a Espanya. Riera ha permès que l'estudi de l'alimentació al llarg de la història es consideri a la major part dels àmbits acadèmics, quelcom més que la història de banquets reials o llistes de productes o de valors nutritius.

La trajectòria del Dr. Riera ha fet que el seu treball hagi estat una mica diferent del dels seus col·legues francesos i italians, més lligat als estudis d'història de la cultura. Així, el professor Riera ha dedicat bona part de la seva carrera a l'estudi de la història marítima i del comerç. És en això on la preocupació per les bases econòmiques i polítiques s'afegeixen a l'interès per la cultura gastronò-

mica, tan present en bona part de la historiografia de la història de l'alimentació. Així doncs, l'obra de l'autor destaca dins el seu camp per haver estat pionera dins aquesta temàtica a l'estat espanyol. Entre els seus treballs podem destacar la coordinació, conjuntament amb la Dra. Maria Barceló, de les Jornades d'Estudis Locals de l'any 1994 que varen tenir lloc a Palma. Aquestes, juntament amb les Jornades de Nájera del mateix any, constitueixen les primeres grans obres sobre la història de l'alimentació a l'Edat Mitjana fetes a Espanya. A més, destaquen per l'interès que mostren en lligar economies, polítiques i cultures a través dels aliments.

Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana és una obra de maduresa i un assaig d'història total on es tracten tots els processos relacionats amb el consum del pa, incloent-hi els tipus de cereals, la producció als camps, el mercat del cereal, la moltura als molins, la cocció i els derivats del cereal als receptaris medievals,... A més, es recullen nombrosos exemples del Principat de Catalunya, el Rosselló i la Cerdanya inclosos, el Regne de València i les Balears, entre els segles XII i XV.

L'estructura del llibre es divideix en quatre grans blocs. El primer és un text introductori sobre els tipus de cereals i el darrer un estudi profund sobre el consum del pa i altres derivats del gra. Els altres dos blocs constitueixen el cos de l'obra i desenvolupen el tema de la producció, transformació i distribució de grans al llarg dels segles XII-XIII (a la primera part, que es correspon amb el capítol segon), i als segles XIV i XV (a la segona part que es correspon al tercer capítol).

Els capítols introductoris i conclusius, defineixen bé l'obra. Aquests tracten el començament i el

final del procés del consum de pa i altres derivats dels cereals. S'inicia donant a conèixer les característiques dels grans i s'acaba amb les pautes dietètiques i culturals del consum dels productes fets amb cereals, incloent-hi una completa recopilació dels receptaris medievals.

El cos de l'obra, com ja s'ha esmentat, es divideix en dues parts que segueixen un esquema similar. S'inicien amb una visió de conjunt sobre cadascun dels períodes, per una part els segles xii-xiii i, per l'altre els segles XIV i XV, continua amb un estudi de la producció de grans, segueix amb el mercat de cereals, la mòlta i acaba amb la panificació. Cadascun d'aquests apartats copsa la complexitat de la temàtica, cruïlla de temes, i mostra com tots els sectors econòmics, els problemes, les decisions, l'aplicació de les polítiques, locals i supraregionals, i l'estructura de la societat medieval, rural i urbana, giraven en torn a la lluita constant per aconseguir el pa de cada dia.

Així, a partir del pa, es tracta una història de l'agricultura, una història de l'explotació de recursos naturals, especialment de l'aigua. Es tracta d'una història de la política local, on compareixen diversos elements, com les decisions preses pels governs, la modificació de la fiscalitat i el control dels intercanvis comercials a través de la taxació de preus, mesures i pesos o la presència d'agents i oficials als mercats. És una història de l'economia que incorpora elements de la història del comerç internacional i regional, dels intercanvis locals, del treball agrari, del transport i de la transformació d'aliments. I és, també, una història de la cultura que explicaria perquè aquest producte era insubstituïble i per què es consumia de la forma en què es feia. Tot això, a través del pa i mostrant l'evolució de totes les temàtiques al llarg del temps.

Un dels problemes del llibre, normal a una obra que tracta de sintetitzar tants de temes, ocupa en un subjecte d'estudi poc valorat per bona part dels historiadors, que té en compte tants d'espais i amb un marc cronològic tan ample, és la

manca d'homogeneïtat en el tractament de temes, espais i moments. Així, hi ha espais i temàtiques que s'estudien a través de la investigació arxivística i d'altres on és més important la recerca bibliogràfica. Per exemple, hi ha certa manca d'informació sobre el cas mallorquí, que es resol amb cites dels primers volums del *BSAL*. També, falten referències a obres i articles recents, incloent-hi algunes aparegudes a la mateixa publicació, i a temàtiques com la història del clima, el paper dels gremis involucrats en els diferents processos com els col·legis de moliners, pesadors, porgadors, flequers i forners o el control del mercat exercit pels mostassafs a les ciutats i viles del territori estudiat. De tota manera, tot això no invalida la proposta general. Cadascun dels aspectes tractats ofereix un interès per si mateix però és la lectura conjunta el que confereix al llibre la seva dimensió real.

En conclusió, estem davant un llibre important que ha de servir de base per a futurs estudis i que pot servir com a marc general dels treballs que es duen a terme tant en història de la cultura alimentària (amb obres com les edicions de receptaris medievals editats els darrers anys per la Fundació Carulla) com en els estudis sobre la fam a l'Edat Mitjana que es desenvolupen actualment i que tenen com a referència al nostre entorn, les universitats de Barcelona i Lleida. En resum, *Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana* és una obra amb una visió ampla en el seu abast cronològic, geogràfic i temàtic, amb una perspectiva comparada i que té com a gran contribució situar la història de l'alimentació com un tema clau per entendre el món del passat i del present.

Miguel Gabriel Garí Pallicer

Institut d'Estudis Hispànics en la Modernitat
(IEHM)-UIB

RESSENYES

Magdalena Cerdà, Antònia Juan, Tina Sabater (Coords.), *La condició femenina a l'edat mitjana. Entre protagonisme i marginalitat*. Palma: Edicions UIB – Institut d'Estudis Baleàrics, 2017 (llibre digital)

El present llibre, coordinat per la Dra. Magdalena Cerdà, la Dra. Antònia Juan i la Dra. Tina Sabater, membres del Grup de Recerca en Estudis Medievals (GRESMED), presenta els resultats del Seminari d'Estudis Medievals que es dugué a terme els dies 17, 18 i 19 de novembre de l'any 2015. Aquest seminari, en la seva IV edició, es dedicà al tema dels estudis de gènere en l'Edat Mitjana, fent especial esment de la condició de la dona en aquesta època, d'una forma interdisciplinària i des de diferents perspectives.

Són varis els especialistes que han participat en aquest llibre, oferint una aproximació als diversos rols que desenvolupava la dona medieval, des dels més poderosos fins a aquells més marginals. Un dels rols més habituals de les dones a l'Edat Mitjana era, lògicament, el que té a veure amb el món eclesiàstic. La Dra. Maria Barceló (UIB) presenta al seu capítol el moviment alternatiu de les monges de la Terça Regla, més conegudes com beguines, com un tipus d'espiritualitat femenina més lliure i espontània, allunyada de les normes establertes per la jerarquia eclesiàstica. Després de contextualitzar el beguinisme com a nova manifestació de vida espiritual a l'Europa medieval, l'autora es centra en el moviment beguinista de Mallorca, el qual va néixer a principis del segle XIV a Ciutat de Mallorca, amb la creació de la comunitat femenina al barri de la Calatrava l'any 1333. Aquesta comunitat fou coneguda com les beguines de la Terça Regla o, més popularment, com les terceroles, i estigué fortament lligada a l'orde franciscà i, per tant, amb un clar component de pobresa. No obstant això, el beguinisme fou un moviment religiós que va atreure dones de tota condició, independentment de la seva fortuna.

Per la seva part, la Dra. Inés Calderón (UIB) ens trasllada a les corts reials per conèixer el paper que les dones tingueren en aquestes, tant en l'àmbit privat com el públic, centrant-se principalment en els casos dels regnes ibèrics occidentals entre els segles XI i XIII. El seu estudi analitza els casos d'algunes dones que estigueren a la cúspide de la societat medieval: reines, infantes, i altres que, tot i no tenir sang reial, es casaren amb un monarca, així com també dones de la noblesa que es posaren al front del territori heretat del seu pare. En definitiva, totes elles dones poderoses. La Dra. Calderón realitza un interessant recorregut per la vida d'aquestes dones, començant en primer lloc per la seva infància, durant la majoria de les quals eren educades en la devoció i en els quefers propis de les dones. Després, l'autora exposa la importància del matrimoni en la vida de les infantes medievals, ja que es convertien en peces clau de les polítiques reials. Tot i això, el paper que desenvolupaven era el d'un subjecte passiu, totalment condicionat pels interessos familiars. No obstant això, s'ha de dir que, malgrat no tenir autoritat, moltes reines participaren activament en la política del seu regne com a conselleres, transmissores del regne o artífexs de la pau.

Des del punt de vista historicoartístic, la Dra. Magdalena Cerdà i la Dra. Antònia Juan (UIB) centren el seu estudi en la representació del nu femení a l'Edat Mitjana, exposant una panoràmica evolutiva d'aquesta iconografia. Així doncs, presenten aquest tipus iconogràfic a partir d'exemples significatius que van des de l'Antiguitat Tardana fins a finals del segle XV, tot i que les imatges més usuals provenen de la baixa edat mitjana, quan l'estètica i el pensament

humanista afavoreixen la relaxació dels costums i la profusió d'imatges relacionades amb el nu femení. Les autores analitzen com aquest s'utilitza en nombroses iconografies, majoritàriament de temàtica religiosa: la figura d'Eva, com a primera pecadora; Maria Magdalena com a santa eremítica, amb els cabells amagant la seva nuesa; les escenes de martiris de santes, tot i que no estan íntegrament nues; el Judici Final, amb les imatges de la resurrecció dels morts, la salvació i la condemnaió, amb nombrosos cossos nus; o determinats passatges de l'Antic Testament, com el de Susana i els ancians. Altres temàtiques que afavoriren l'aparició de nus femenins en aquesta època foren els relacionats amb els pecats capitals, com la luxúria (en escenes d'adulteri) o la supèrbia (en escenes de bany). Lògicament, els temes mitològics també fomentaren les representacions de cossos nus, com les imatges de sirenes que apareixen a capitells romànics o a les misericòrdies dels cadirams de cors gòtics. Cal afegir dins aquest tipus iconogràfic les escenes de col·lectius marginals, com heretges o bruixes, i les il·lustracions de malalties o relacionades amb qüestions mèdiques.

Un altre aspecte a destacar dins els estudis de gènere és el de la misogínia, un tema de molta actualitat. El Dr. Gabriel Ensenyat (UIB), al seu capítol, extrapola el pensament misogin de l'Edat Mitjana a un autor del segle XVI, Joan B. Binimelis, conegut sobretot per escriure la primera història de Mallorca. El Dr. Ensenyat exposa el plantejament de Binimelis a partir del descobriment d'un dels seus textos, *De mulierum vitiis ac variis earum moribus*, de caràcter jurídic i obertament misogin, el qual planteja la incapacitat d'obrar de la dona i, en conjunt, de la inferioritat del gènere femení. Tot i ser un text del segle XVI, es tracta d'una obra deutora de la misogínia medieval. Entre els defectes atribuïts a la dona que presenta Binimelis i que comenta Ensenyat al capítol, destaquen la concepció de què la dona era el mascle tarat, una idea que té el seu origen ja en Aristòtil; l'excés en l'ornament de les dones, modificant així l'aspecte en què Déu les havia creades; el tòpic de què totes les dones són dolentes, amb l'excepció de la Verge; la capacitat intel·lectual inferior de les

dones; o la idea de què totes les dones tendeixen per natura a l'engany. No obstant això, l'autor del text inclou uns capítols finals de lloança cap al gènere femení, valorant algunes qualitats de les dones, com la constància o els bons consells que donen als marits.

El món de la literatura també formà part de la vida diària de moltes dones medievals i així ho ha demostrat la Dra. Francesca Español (Universitat de Barcelona) al seu capítol sobre els llibres i lectures femenines a la Corona d'Aragó. A partir de la documentació conservada, la Dra. Español ha estudiat les composicions de les biblioteques reials i nobiliàries femenines d'època medieval, les quals ens duen, a la vegada, a conèixer els interessos de les seves posseïdores. Hem de partir de la premissa que no totes les dones de l'alta jerarquia sabien llegir ni escriure, i encara menys sabien llatí. És per això que era molt habitual en els convents realitzar lectures en veu alta i en vulgar, per a què totes les dones ho poguessin entendre. No obstant això, hi havia algunes excepcions, com Isabel la Catòlica, gran coneixedora de la llengua llatina i qui es preocupà que els seus fills aprenguessin aquesta disciplina. És interessant conèixer els gustos literaris de les dones medievals il·lustrades a través de les relacions epistolars. La Dra. Español, gran coneixedora d'aquest tema, ha estudiat les dedicatòries d'autors a les promotores dels llibres entre els anys 1300 i 1500. Les destinatàries són les reines o membres de la noblesa i l'alta burgesia, les quals participaven de forma activa en la promoció de nous textos, així com també en la traducció del llatí a llengües vernacles ja existents, tal i com s'indica en moltes de les dedicatòries realitzades pels autors dels llibres.

Finalment, tanca el llibre la Dra. Teresa Vinyoles (Universitat de Barcelona) amb el tema de la llibertat femenina a l'Edat Mitjana, centrant-se principalment en els col·lectius més populars. Segons l'autora, podem distingir dues etapes en la consideració de la dona, una primera més lliure i una segona més restringida. La primera etapa correspondria a l'Alta Edat Mitjana quan, a causa de la influència dels antics germànics, que respectaven la dona, es va reconèixer el treball de la dona al camp i se li va donar l'oportunitat

d'accedir a la propietat de la terra. També les lleis i costums emparaven les dones en aquesta època. Les filles podien convertir-se en propietàries de terres per herència, disposar plenament de la propietat i de les seves rendes, i la dot marital els garantia uns béns i els donava estabilitat. A més, la dona tenia llibertat d'abandonar el marit si es produïa alguna molèstia o calúnnia per part d'aquest. No obstant això, a partir del segle XIII, la situació de les dones s'agreuja amb motiu del renaixement del dret romà (que limitava la llibertat femenina), la feudalització de la família (quedant sotmesa i desprotegida), la misogínia del pensament aristotèlic o la postura de l'Església que subordina la dona a l'home. Així doncs, les dones medievals perden la seva capacitat econòmica,

els seus drets i la seva llibertat. La dona deixava oficialment de ser la companya i col·laboradora de l'home per ser la seva servidora. Tot i trobar-se en aquesta situació d'inferioritat i subordinació, moltes dones lluitaren per la seva llibertat. La Dra. Vinyoles exposa al capítol casos concrets de dones, de diferents estaments socials urbans, que es resistiren a casar-se o que abandonaren al marit per sofrir violència física.

El GRESMED aposta per la divulgació i transferència del coneixement a través de les noves tecnologies i per això opta per difondre els resultats dels seminaris a través de llibres amb format digital (e-books). Aquest constitueix el quart volum d'una sèrie de publicacions iniciades el 2014, a les quals es pretén donar continuïtat.

Cristina Ortiz Moreno

RESSENYES

Mercè Gambús, Miquela Forteza (eds.), *Les pintures murals del claustre franciscà de Sant Bonaventura de Lluçmajor, Mallorca. De la restauració a la interpretació*. Palma: Edicions UIB, 2019, 206 pp.

La història que ha donat lloc a aquesta publicació es va encetar ja fa més de dues dècades, al voltant de l'any 1998. Llavors, un estudiant d'Història de l'Art que vivia a Lluçmajor, Miquel Amorós Puig, va alertar de la possible existència d'un conjunt de pintures al claustre franciscà de Sant Bonaventura, el qual gairebé durant cent cinquanta anys havia estat emprat com a casa quarter de la Guàrdia Civil. Com ja estava previst, durant els primers mesos del 1999 l'espai conventual va abandonar aquesta funció i es van començar les gestions per transferir la titularitat a l'Ajuntament amb la finalitat de restaurar-lo i convertir-lo en un espai municipal. Durant aquell any ja es van poder realitzar les primeres prospeccions, que no van fer més que confirmar les sospites adduïdes per Amorós.

Cap a l'any 2002, coincidint amb la incoació de l'expedient de declaració de Bé d'Interès Cultural (BIC), des del consistori llucmajorer es van engegar un conjunt d'actuacions destinades a la divulgació del projecte. Pels volts de l'estiu del 2004 el Grup de Conservació del Patrimoni Artístic Religios de la Universitat de les Illes Balears (CPAR), a instàncies de l'Ajuntament, va dur a terme els estudis preliminars historicoartístics i tecnicomaterials, que van permetre realitzar un diagnòstic integral de l'obra. A l'any següent es va publicar al BOIB la declaració de BIC a favor del convent de Sant Bonaventura. Finalment, tant la restauració de les pintures com el projecte d'intervenció arquitectònica es van desenvolupar entre els anys 2006 i 2007.

Degut a un seguit de circumstàncies que dificultaven la capacitat interpretativa del conjunt, en aquells moments no es van donar a conèixer els

resultats vinculats al procés restaurador. Ara bé, com diu la dita, més val tard que mai. I en aquest cas ha tardat més d'una dècada però, per fi, les aportacions de l'equip de treball que hi va intervenir han sortit a la llum a través d'aquesta publicació, editada per les doctores Mercè Gambús i Miquela Forteza.

Pel que fa a l'estructura del llibre, aquest es troba organitzat a partir de dos grans blocs. Per un costat, dins la primera part s'hi han aplegat un total de tres capítols en què es presenten les aportacions vinculades a la restauració del claustre de Sant Bonaventura. En el primer capítol, titulat «El procés de restauració. Dels estudis preliminars al pla de conservació», Antònia Reig i Maria del Mar Riera ens expliquen, com a directores de l'equip, com es va desenvolupar el procés de restauració, especificant la metodologia de treball i els criteris aplicats. L'apartat escrit per Catalina Genestar, «Caracterització de la grisalla i la policromia com a tècnica de la pintura mural», presenta els resultats de les anàlisis químiques dels pigments i materials emprats per a la realització de les pintures murals del claustre, confirmant la cronologia simultània de les grisalles i les policromies. Per la seva banda, l'arquitecte tècnic Juan Antonio Ruiz, en el capítol «L'ús de la digitalització 3D aplicada al pla de conservació», detalla quin va ser el procés seguit per a realitzar la digitalització tridimensional del claustre franciscà. Aquesta iniciativa suposa la incorporació de les noves tecnologies al procés de conservació d'un element patrimonial.

Per l'altre costat, en el segon bloc de la publicació hi podem trobar aquells estudis que han treballat la vessant historicoartística del conjunt pictòric de Sant Bonaventura. En primer lloc, la

contribució de Miquela Forteza, qui es va encarregar de documentar i informar de tot el procés de restauració, constitueix el quart capítol del llibre que, sota el títol «La recuperació historicoartística i documental», ens introdueix tant l'estat de la qüestió com la història del convent, per passar a descriure els diferents motius i imatges de les pintures murals del claustre. Seguidament cal referir-se a l'apartat «Iconografia i models visuals», escrit per Concepció Bauçà de Mirabò, en què es dedica tant a localitzar la documentació arxivística per acostar-nos a la cronologia del conjunt, com a aportar els models visuals que probablement van ser emprats per configurar algunes de les grisalles del claustre. En el sisè capítol, titulat «Aspectes arquitectònics», Andreu Josep Villalonga reconstrueix la història vinculada a l'arquitectura del convent, contextualitzant la construcció de l'església i del claustre de Lluçmajor i destacant la singularitat de l'ús de les voltes de mirall.

Finalment, el llibre es tanca amb l'estudi més extens que, sota l'encapçalament «Interpretació i programa simbòlic», signa Mercè Gambús. Amb una visió panoràmica del conjunt d'aportacions damunt dites, Gambús aconsegueix, en base a tres grans eixos, extreure una sèrie de conclusions a partir de les que estableix el programa simbòlic i el significat històric de les pintures murals del convent llucmajorer. A més, cal especificar que aquestes tres línies argumentals en les que es sustenta l'estudi són: la trajectòria del franciscà artanenc Antoni Llinàs en relació amb l'activitat missional i la predicació als territoris americans del virregnat de la Nova Espanya, els usos iconogràfics de les

pintures murals del convent de Sant Bonaventura i el sistema mnemotècnic com la pedra filosofal per interpretar les imatges del claustre. La interpretació del programa simbòlic se situa en una dimensió internacional en apropiant-se de les tècniques de comunicació novohispanes del segle XVI i actualitzar-les a través de l'art de la memòria de filiació lul·liana consagrada a la devoció de la Puríssima Concepció.

En darrer terme és important destacar que en el cas d'aquesta publicació, els textos es troben tractats amb una delicadesa i un detallisme tals pel que fa al disseny i a la maquetació (a càrrec de Gabriel Lacomba), que podríem dir que equiparen la importància del contingut amb la del continent. La qualitat de les reproduccions fotogràfiques es converteix, en aquesta ocasió, en una de les protagonistes del volum. A partir del format apaïsat per mor de la incorporació de fotomuntatges de les quatre galeries del claustre, les aportacions contingudes en el llibre han permès establir relacions amb altres conjunts murals tant de Mallorca i Menorca com de l'àmbit americà.

Per tancar cal afegir que, en conjunt, el llibre ofereix la difusió dels resultats d'una intervenció inèdita a diferents nivells i que constituirà una referència pel que fa a la conservació del patrimoni historicoartístic, no només a nivell balear i nacional sinó també internacional. Amb tot, suposa la restauració integral d'un conjunt claustral i de totes les seves restes pictòriques a través d'una metodologia científica amb la col·laboració d'un equip multidisciplinari.

Maria del Mar Escalas Martín
Universitat de les Illes Balears

RESSENYES

Antoni Vidal Nicolau, *La Guerra Civil a Lluçmajor. La demolició del projecte de convertir en cel la terra*. Palma: Illa Edicions, 2019, 303 pp.

La guerra civil a Lluçmajor, d'Antoni Vidal Nicolau, editat per Illa Edicions aquest 2019 ve a omplir un buit a la historiografia illenca que feia massa temps que perdurava. La manca d'estudis que fins ara hi havia sobre el període comprés entre 1936 i 1939 a Lluçmajor suposava no poder comptar amb una visió global del que havia succeït durant la guerra civil a Mallorca, sempre comptant que la ciutat de Lluçmajor era i és un dels grans nuclis urbans de l'illa. Només alguns estudis de Cels Calviño Andreu a les nostrades edicions *De pinte en ample*, algun article publicat de forma dispersa i algunes aportacions, en forma de comunicació, a les I Jornades d'Estudis Locals de la vila, formaven el bagatge editat sobre aquest període.

A aquesta obra, l'autor, descabdella amb paciència i de forma pausada, fet que els fa entenents a qualsevol lector, tota una sèrie de fets, esdeveniments i successos que marcaren la vida dels lluçmajorers des de la proclamació de la II República a la ciutat, sense deixar de banda una contextualització prèvia que Antoni Vidal comença al segle XIX, fins a l'inici de la postguerra. El gruix del relat històric, però, es centra en els primers moments d'incertesa que es visqueren a la població després del cop d'estat contra el govern de la República i l'adhesió del Comandant Militar de les Balears Manuel Goded, reflectida en una tensa calma a l'espera d'esdeveniments. Vidal Nicolau els interpreta de forma magnífica, defugint de mitificacions i fets llegendaris transmesos i donats per certs durant generacions, centrant-se en la documentació existent i aprofitant el seu gran coneixement sobre el moviment obrer, el republicanisme i la corrent de pensament socialista que, en aquest cas, es fa imprescindible.

La guerra civil a Lluçmajor és una mostra de, tal i com diu el subtítol del llibre, *La demolició del projecte de convertir en cel la Terra*. Una frase que el destacat socialista lluçmajorer Joan Monserrat Parets va publicar en un dels seus articles a *El Obrero Balear* a la primeria de la dècada dels anys deu del segle XX. Aquesta, feia referència a l'intent de la II República d'establir, a nivell municipal, una ciutat més humana, més viva, més higiènica i més igualitària; de dotar als més desfavorits d'alguns drets inalienables; d'oferir a la població, a través de cooperatives de consum o producció (com La Nueva Vida o La Hormiga), certs avantatges que es convertirien en referència i model a l'època per altres entitats de semblants característiques d'arreu. Tot això, i molt més, un cop les tropes rebels es revoltaren contra el legítim govern de la república, quedà demolit. La recerca de convertir en cel la Terra, de fer una Terra millor i més justa, on no s'hagués d'esperar a morir per gaudir de les bonances del paradís, sinó que es pogués fer en vida dins les possibilitats existents, s'esmicolà.

Antoni Vidal repassa aquella desfeta, la contextualitza i la documenta. Des de l'arribada a Lluçmajor del Jinete de Alcalá (el capità Jesús Jiménez Momediano) com a comandant militar i el nomenament de la primera gestora del nou règim encapçalada per Miquel Munar Calafat (*Pola*), un antic socialista reconvertit amb els anys en un conservador empresari del calçat, fins al 1940, amb la guerra ja acabada, quan es dedica un carrer al mateix Munar. També tracta d'històries que ens parlen de detencions, de milícies i militarització de la ciutat, del posicionament divers dels carrabiners davant els esdeveniments, dels bombardejos repu-

blicans sobre la població (i les seves conseqüències), de la vinguda del comte Rossi, de la participació llucmajorera al refús de les tropes republicanes desembarcades a Porto Cristo i de les desfetes de les, abans ja esmentades, La Nueva Vida o La Hormiga. Totes, aquestes i altres, històries que marcaren aquells dies de guerra a Lluçmajor.

Fins aquí, precedida d'un excepcional pròleg de Pere Gabriel, es podria considerar una primera part del llibre que, de forma totalment natural, dona pas a una segona on es recullen les històries personals dels sancionats, represaliats, assassinats i/o desapareguts. Entre d'altres, Antoni Vidal ens relata la primera detenció produïda a Lluçmajor, la de Miquel Monserrat Parets (dia 21 o 22 de juliol), o la primera desaparició forçada i assassinat que es produí d'un llucmajorer, el de Miquel Monserrat Nadal (*Set*), mort el 29 de juliol a prop de sa Teulera, a Palma. També recull els noms i algunes significatives dades dels funcionaris municipals sancionats, dels mestres que foren depurats, de vuitanta-vuit llucmajorers multats, detinguts i/o empresonats per les seves idees o per la militància política en algun partit del Front Popular, i el d'alguns d'aquells que aconseguiren fugir o amagar-se. També reflexiona sobre la repressió patida per la dona de forma directa o indirecta en aquell període d'intransigència i bogeria sagnant marcat, entre d'altres aspectes, per la persecució a la qual es veié sotmès qualsevol de ser sospitós o sospitosa de no estar al costat dels revoltats i per demostrar-ho amb fets i paraules.

A banda d'incloure uns capítols finals ben interessants plens d'identitat llucmajorera on es parla, entre d'altres temes, de la Falange com a

cos repressor, de la confiscació del piano de Miquel Monserrat Parets, de la detenció i destí final del president de les Joventuts Socialistes de Lluçmajor (Antoni Zanoguera Garcias) i dels soldats llucmajorers morts al front durant el conflicte, es destacable l'espai dedicat als vint-i-set homes de la vila assassinats, desapareguts i executats. Un recull de noms i aspectes vitals que són la mostra fefaent de la barbàrie i la ignomínia que s'hagué de patir a Lluçmajor durant aquell temps de repressió i que es sumen a tots aquells que a altres pobles i ciutats també acabaren els seus dies afusellats, amb un tir al cap o llançats dins un pou. Molts d'aquests vint-i-set homes resten encara desapareguts però Antoni Vidal en recupera i en serva la memòria a l'espera de la localització dels seus cossos.

L'autor tanca el llibre amb un apartat dedicat a les conclusions, que són el fidel reflex de la manera de sentir d'Antoni Vidal, ja que exposa de forma magistral com l'arribada dels feixistes acabà amb tot allò que el republicanisme havia bastit arreu. Per exemple, com els grans propietaris agraris i l'empresariat, recolzats per l'Església, aprofitaren el conflicte per recuperar l'espai que durant el període republicà havien perdut.

Aquest és un llibre que no només conta els fets, sinó que des d'una visió que defuig les idees preconcebudes fa entenent com Lluçmajor passà de ser un feu on les esquerres tenien un representativitat important, a un indret reaccionari on la repressió dirigí la seva fúria a desmuntar l'estructura organitzativa existent de les nombroses entitats a l'entorn del socialisme local. Els projectes del socialisme i el republicanisme a Lluçmajor foren demolits, i així s'enderrocà el petit tros de cel que s'havia aconseguit a la Terra.

Pau Tomàs Ramis

RESSENYES

Luis Blanco Domingo, *Libros como trincheras. La biblioteca de la Universidad de Zaragoza y la política bibliotecaria durante la Guerra Civil Española (1936-1939)*. Zaragoza: Ed. Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2018, 420 pp.

Desde el comienzo de la contienda, el bando rebelde tuvo muy claro que la política cultural diseñada por la República debía ser combatida. Culpaban a los libros y a la intelectualidad «roja» de la pérdida del orden moral, la tradición cristiana y las ideas patrióticas españolas. El libro, y sus variables, adquirieron entonces la condición de objetivos de guerra. Al principio, no hubo unas directrices claras; la primera reacción condujo de forma indiscriminada a muchos ejemplares a la hoguera y se depuraron todas las bibliotecas de los territorios que iban controlando. Solo con el paso del tiempo el libro se convierte propiamente en un instrumento de propaganda y la biblioteca se transforma en la mano ejecutora de la política propagandística del Gobierno de Burgos.

El trabajo del profesor Luis Blanco Domingo, fruto de su tesis doctoral, nos sumerge en las vicisitudes que experimentó la Biblioteca de la Universidad de Zaragoza y las actuaciones que esta llevó a cabo durante el conflicto de la Guerra Civil Española. Con frecuencia se cree que la bibliografía centrada en la Guerra Civil es ya desmesurada. Sin embargo, la obra *Libros como trincheras. La biblioteca de la Universidad de Zaragoza y la política bibliotecaria durante la Guerra Civil Española (1936-1939)* viene a descubrirnos que aún quedan temas importantes que estudiar durante este periodo. Este libro contribuye a llenar un hueco en la historiografía de las bibliotecas universitarias, poco estudiadas en el ámbito español, dándose una importancia abrumadora, la mayoría de las veces, a las bibliotecas públicas. De hecho, el interés por las bibliotecas universitarias se reduce normalmente a dos momentos puntuales: su

fundación y el período de esplendor, tal como nos cuenta el propio autor en la introducción.

Este es licenciado en Historia Medieval por la Universidad Complutense de Madrid y doctor en Información y Documentación por la Universidad de Zaragoza, donde trabaja actualmente como profesor asociado. Aunque empezó su carrera investigadora con artículos sobre economía y fiscalidad medieval, en los últimos años se ha metido de lleno en el estudio de la Biblioteca de la universidad zaragozana y de sus miembros.

La investigación parte del hecho de que la capital del Ebro se posicionó desde el primer momento del lado golpista, constituyéndose como adalid de la política bibliotecaria de todo el bando nacional y, desde 1939, del ideario vencedor que se impuso en el nuevo Estado dictatorial. Así esta biblioteca universitaria fue el laboratorio donde se experimentaron las diversas actuaciones bibliotecarias que fueron implantándose a lo largo de las siguientes décadas.

La obra se divide en cuatro bloques. Cada uno de ellos de igual importancia equitativa a la situación histórica y a los temas objetos de su análisis. En la primera parte, el investigador nos acerca a la situación de la cultura en general y de la biblioteconomía en particular, en el primer tercio del siglo XX. Los dos bloques centrales son los específicos del objeto de estudio. El primero de ellos aborda la política bibliotecaria que se planteó en el bando «azul». Cuando estalló la guerra, el Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos se dividió, como lo hizo el país entero, en dos bandos. Sin embargo, la rápida anexión de la ciudad a la causa nacional hizo que la actividad

de la Universidad (y, por ende, de su biblioteca) quedara supeditada a la ideología sublevada: conservadora, patriótica y católica. Además, el estallido bélico ocurrió durante el verano, coincidiendo, por tanto, con las vacaciones estivales. De forma clara, esta política ha sido dividida por el profesor Blanco en dos etapas: la primera, desde el inicio de la guerra en julio de 1936 hasta enero de 1938; la segunda, desde esa fecha hasta el final de la contienda.

En la tercera parte, el autor acomete la relación de actividades de la Biblioteca universitaria, distinguiendo también dos actuaciones: las ordinarias (las actividades propias y habituales del día a día de un establecimiento de estas características) y las extraordinarias, generadas por la misma situación bélica, que fueron siempre dirigidas a ayudar en el avance militar del lado sublevado. Puede destacarse, por ejemplo, la organización de visitas a monumentos, museos y centros, la organización de conferencias y exposiciones, las comisiones de depuración —de las cuales recibieron varias colecciones de bibliotecas privadas incautadas—, así como la creación de los Servicios de Lecturas del Soldado o de las Bibliotecas para Hospitales. Todo, según apunta el autor, con el único propósito de fortalecer la cohesión en la retaguardia y difundir las bondades de las actividades sobre el patrimonio cultural del bando nacional.

Tras leer esta parte del libro nos damos cuenta del esfuerzo que realizaron aquellos profesionales y la pasión que mostraban para llevar a cabo tantas tareas en unas condiciones absolutamente nefastas, pues no solamente asumieron las nuevas directrices encomendadas por la guerra, sino que también tuvieron que hacer frente a las dificultades que arrastraba desde hacía tiempo el ámbito bibliotecario: soportar el escaso interés por las bibliotecas tanto por parte de las autoridades superiores como del propio rector de la Universidad, la escasez de material técnico y de personal, la falta de financiación para nuevas adquisiciones, fondos sin catalogar, la falta de espacio y las malas condiciones de éste (mala iluminación y calefacción), y la disputa por

el predominio entre la Biblioteca central (bajo potestad estatal) frente a las bibliotecas de facultades (que estaban bajo la autoridad de una universidad que luchaba por obtener mayor autonomía).

En la última parte del libro, y tras las conclusiones de su investigación, el autor despliega un cuerpo extenso con las fuentes utilizadas, la bibliografía y un apéndice biográfico del personal de la biblioteca universitaria zaragozana. A este respecto, el profesor Blanco Domingo utiliza una cantidad ingente de material archivístico: desde circulares y órdenes de organismo oficiales, expedientes personales y memorias —sobre todo de las de la Biblioteca de la Universidad de Zaragoza, utilizando las memorias que van desde 1932 hasta 1941—, pasando por cartas personales entre los diferentes protagonistas, informes, actas de las diferentes juntas institucionales, hasta listados de libros, censos, leyes y decretos.

Considero que uno de los mayores aciertos de este libro radica en la forma de exposición de la investigación. Se abordan multitud de elementos en un amplio abanico de partes. De esta forma, el autor ofrece un discurso detallista y riguroso, sin caer en el tedio. Todo ello con el fin último de que comprendamos la situación global del momento. A fin de cuentas, Zaragoza se convirtió en el epicentro de la pauta bibliotecaria del bando nacional, por lo que es fácil comprender cuál era la situación de todo el panorama bibliotecario a nivel nacional.

Otro elemento valioso de esta obra es el análisis cuantitativo que el autor va insertando entre medias de la narración, a través de más de una docena de gráficos, que muestran, de una forma visual, por ejemplo, el número de lectores que tuvo la biblioteca, las obras consultadas, la relación entre lectores y profesión o el género de los lectores, entre otros.

En definitiva, *Libros como trincheras* es la historia de un colectivo frecuentemente olvidado, en un momento histórico crucial para todos los ámbitos de la vida de este país.

Cristina Martínez Núñez

RESSENYES

Manuela Aroca Mohedano, *Sindicatos y turismo de masas en las Baleares. Del Franquismo a la Democracia*. Palma: Edicions Documenta Balear, 2018, 280 pp.

La doctora Manuela Aroca -investigadora de la Fundación Largo Caballero i professora associada de la Universidad Complutense de Madrid- ha col·locat amb aquesta obra un projecte i un temps singular de la Mallorca de la Transició en la producció d'excel·lència de la historiografia espanyola. L'argument del llibre, clarament definit en el títol —sindicats i turisme en la transició del franquisme a la democràcia—, encaixa en la línia de recerca de l'autora, especialista en història social de la segona meitat del segle XX.

L'obra conté una introducció, vuit capítols i un epíleg. Ens presenta la realitat social de la Mallorca dels seixanta i ens hi ubica el moviment social cristià i el pes social i cultural de l'Església catòlica. El gruix de l'obra s'emmarca temporalment entre la segona meitat dels seixanta i el final del decenni dels setanta, amb la consolidació de la democràcia institucional, i amb la normalització de l'estructura sindical. A Mallorca durant aquest període estudiat es visqué una revolució social i demogràfica rellevant, marcada pel protagonisme d'un nou proletariat, ubicat en els sectors dels serveis i de la construcció.

Manuela Aroca analitza de forma clara i seqüencial els procediments i les estratègies dels col·lectius social-cristians que es constituïren en líders del sindicalisme en el món de l'hoteleria, un sector emergent i sense protocols de reivindicació ni de resistència fins llavors. Com a conseqüència d'això ens parla de les propostes de formació social de les bases, les primeres mobilitzacions i les pràctiques de suport (assessories laborals i estratègies electorals). Tot plegat a partir de l'existència de l'organització dels sindicats verticals (vigents fins el 1975-1976), fins arribar a les organitzacions sindicals democràtiques i la seva evolució des del 1969 fins el 1979, principalment.

Mallorca, en el marc de les Illes Balears, esdevingué un dels epicentres del gran projecte d'oferta d'oci i turisme per a l'Europa occidental que emergia de les frustracions i seqüeles de la Segona Guerra Mundial. El turisme naixia com una aposta del franquisme en connivència i en paral·lel al projecte europeista emergent.

Ben aviat el turisme esdevingué una indústria que generà la seva pròpia revolució i un nou escenari social, amb desigualtats flagrants. El paradís mediterrani tenia les seves clavegueres i generava conflictes, malestar social i marginació. En aquest paisatge hi va néixer una consciència de classe moderna i alternativa. La tradició sindical hispànica no tenia capacitat de respondre als desafiaments nous, la qual cosa provocà una recol·locació rellevant dels sectors socials i econòmics, en les estructures del sindicalisme vertical i l'Església, fins llavors hegemònica en el plànol de la moral social.

L'autora mateixa, resumeix el nucli central del títol en un moment determinat: «la experiencia mallorquina reviste un interés especial, por la configuración de un movimiento espontáneo, original y tan autónomo desde el punto de vista político» (p. 31). Francesc Obrador liderà clarament aquest moviment, amb un equip plural, afavorit per una circumstància única en la història de les Illes Balears.

Els factors que confluïren positivament en aquell procés van ser diversos. Per una banda, comptà amb col·laboradors d'una resistència i una creativitat excel·lent, segurament perquè eren joves i tenien la percepció que tot estava per fer i que la utopia era possible. També tingué accés a unes fonts documentals i d'hemeroteca extraordinàries, però sobretot el llibre està fonamentat en les percepcions i les experiències de gairebé tots

els protagonistes, la qual cosa permet a l'autora copsar aquells components essencials presents en qualsevol compromís social. L'exhaustivitat en la informació arriba a tal detallisme que, a vegades, es fa reiteratiu i repetitiu, i fins i tot els egos apareixen, en alguns casos, de forma desproporcionada als ulls de l'historiador o del lector.

Anam disposant d'un relat cada cop més consensuat del que suposà el boom turístic per Mallorca, acompanyat de totes les seves forteses i bondats, però sobretot associat a tantes i tantes fragilitats. Bartomeu Bennàssar ja ens havia advertit del drama ètic i social que anava associat a aquesta nova economia del lleure. Des del vessant de la història social i del moviment obrer, amb els treballs de David Ginard i Pere J. Garcia, sabem que el tardofranquisme està associat a immigració, inversió, desenvolupisme, abandonament del sector primari i boom de la construcció i l'hoteleteria com a motors econòmics. L'hotel apareix com un submón, amb les seves condicions inhumanes i degradants per a moltes treballadores i treballadors, que malvivien en condicions infrahumanes. Les denúncies eren cada cop més públiques i els denunciants militants que descrivien clarament el nou paisatge d'explotació.

El canvi social es produïa en una circumstància en la qual encara una part de l'Església catòlica i de la vella societat illenca imaginava que seria capaç de canalitzar la torrentada que sobrevenia massificada i cada cop més disposada a fer de l'illa el paradís de la festa. Amb relatiu poc temps el turisme arrasà el model tradicional religiós, acabà amb la rigidesa moral i deixà en evidència la superficialitat cultural i intel·lectual de la classe dirigent local, també la religiosa, centrada en les divisions internes.

L'autora deixa constància d'una Església sociològicament potent fins el 1968, car estava composta per individus formats en l'Església dels cinquanta, la qual, des de diferents observatoris de la realitat, havia generat dinàmiques de compromís social. Va ser precisament en aquest context de recuperació quan Pere Gabriel publicava *El moviment obrer a Mallorca* (1973), l'obra de referència historiogràfica a Mallorca.

A diferència de la societat de la segona meitat del vuit-cents i del primer terç del nou-cents, l'experiència que provocava el boom turístic i les seves repercussions en la lluita obrera eren absolutament desconeguts. A finals dels seixanta tot era nou i la vella estructura franquista, feta seguint un perfil de societat vertical (sindicats verticals, jerarquia catòlica, senyors/amos/jornalers), necessitava propostes noves i imaginatives; els dirigents del règim franquista mateix, que potenciaven el desenvolupisme i el consum de l'oci, eren conscients que calia una certa permissivitat. En general existia un cert consens que gairebé tot estava per fer.

Una de les principals forteses del treball són les fonts utilitzades. L'autora ha tingut accés al gairebé tots els protagonistes i a la documentació generada de forma sistemàtica durant els deu anys d'acció (1968-1979). Entre aquestes entrevistes orals sobresurten les de Francesc Obrador, Jesús Pérez, Antonio García, Maena Juan, Sinforosa García, Maria Bonnín i Carmel Bonnín, entre alguns altres. L'Arxiu de l'organització que ha pogut consultar a la Fundación Largo Caballero ha permès a l'autora entrar a fons en la temàtica i plantejar-se objectius innovadors i d'un gran interès per a la historiografia. La premsa local consultada reflecteix l'impacte del factor turístic en l'economia local, una rellevància que venia acompanyada de problemàtiques, conflictes i lluites que ja no es podien ocultar i només parcialment es podien censurar.

Aroca ens mostra el model d'empresariat hotel·ler que triomfava a la Mallorca dels seixanta i ens detalla algunes de les condicions de vida —que arriba a considerar com a xabolisme encobert (p. 39)— i el nivell cultural d'aquest proletariat modern generat pel turisme de masses. Unes temàtiques que ens remetent al comportament caciquil, dèspota, antidemocràtic, autoritari, fet a mida del model del règim franquista. Els sectors desenvolupistes i liberals que desencallaren el franquisme, ho feren sense consciència social, sense contemplar que l'obrer tenia drets laborals i d'esquena a les conquestes del passat. L'Església de Mallorca actua i fa sentir durant aquest decenni la veu d'una generació d'agents laics i de clergues units

en el compromís per la justícia, la transformació de la realitat i la convicció que la contestació i la lluita havia de ser total: a l'interior de la institució eclesiàstica i a l'exterior.

L'obra d'Aroca no parla del turisme, sinó de sindicalisme. Ens mostra la cara més crua d'una nova societat, coneguda ja com a societat turística. El llibre entra a fons en el component social i humà que generà el sector turístic, com un producte liberal, en mans d'individus que comptaven amb el suport del règim franquista. L'estudi, tanmateix, se centra bàsicament en un sindicalisme que també s'hauria d'entendre en un marc més general i més polièdric. Així mateix, en el relat hom apunta algunes absències notables com el fenomen Can Tàpera, el món de Marginalia (Jaume Santandreu i els capellans obrers), Caritas, les Germanes de la Caritat, els Acolliments amb tot el voluntariat

i els seus dinamitzadors invisibles (Gaspar Aguiló, P. Ramon Ballester, Caritas) o el paper de personatges tan rellevants com mossèn Josep Estelrich, entre d'altres, a més d'un col·lectiu de clergues i laics fascinats per la pastoral obrera.

Per altra banda, atès que l'autora introdueix el concepte «Illes Balears» per ventura hauria estat bé també presentar-nos la presència de temes relacionats amb Eivissa, Formentera o Menorca que, en aquest cas, apareixen excessivament minimitzats. Allò ben cert és que aquesta experiència ha reduït els prejudicis sobre el fet religiós per part de l'esquerra contemporània illenca i ha atorgat a l'Església catòlica un prestigi social que, en bona mesura, encara persisteix en la cultura d'esquerres actual.

Pere Fullana Puigserver

Universitat de les Illes Balears –
GEDHE/IRIE

NOTÍCIES

VII Seminari d'Estudis Medievals.
«*Ciutat és congregació concordant de moltes persones*».
La ciutat medieval i les seves gents

Allegoria degli Effetti del Buon Governo in Città, Ambrogio Lorenzetti (1338-1339), Sala dei Nove, Palazzo Pubblico, Siena. Font: Wikimedia Commons.

Els dies 8 i 15 de març de 2019 se celebrà el VII Seminari d'Estudis Medievals «*Ciutat és congregació concordant de moltes persones*». *La ciutat medieval i les seves gents*, activitat emmarcada en el projecte de recerca *La casa medieval. Materiales para su estudio en Mallorca* (HAR2016-77032-P, MINECO/AEI/FEDER, UE), dirigit per la Dra. Tina Sabater (UIB) i en el qual hi col·laboren membres del GRESMED juntament amb altres professors i especialistes en el tema.

Aquesta edició es va plantejar com a continuïtat del VI Seminari el qual es va centrar en els aspectes més físics de la ciutat. En el VII es va continuar amb l'examen de les urbs medievals però analitzant-ne aspectes de naturalesa més intangible. En especial els vinculats als grups socials i col·lectius que contribuïren a la configuració i el desenvolupament de la vida urbana. La citació de Francesc Eiximenis a *Lo Crestià* «*Ciutat és congregació concordant de moltes persones*» testimonia que fou un espai de convivència i interacció d'una variada multitud de gent, des dels estaments més pobres fins a les elits socials. A la vegada aquests foren els generadors directes de la part més visible de les ciutats, els vestigis de la qual acrediten l'important paper dels promotors i artistes en la seva crecció, transformació i embelliment.

Al llarg de les dues sessions dutes a terme a l'Arxiu del Regne de Mallorca, reconeguts investigadors d'universitats nacionals, internacionals i també de la UIB, ens aproparen als grups socials que configuren la vida urbana a la baixa edat mitjana, a partir d'una perspectiva interdisciplinària. Els temes vinculats amb qüestions historicoartístiques foren desenvolupats per la Dra. Giovanna Valenzano, el Dr. Andrea Pala, la Dra. Tina Sabater i les Dres. Cerdà i Juan.

Giovanna Valenzano (*Università degli Studi di Padova*) explicà l'important paper exercit per les dones en la promoció artística del Veneto. Valenzano incidí en la tipologia de peces que finançaren, els modes de representació de les donants, l'estament social al qual pertanyien, els motius que les dugueren exercir la promoció i la vessant religiosa i devocional que s'amagava al darrera d'aquesta pràctica.

Andrea Pala (*Università degli Studi di Cagliari*) se centrà en l'art i l'arquitectura dels franciscans i les clarisses a les ciutats de la Sardenya medieval. A més, analitzà les estructures conservades i els vestigis d'aquelles gairebé desaparegudes, però de les quals encara es poden entreveure certes traces en construccions d'èpoques posteriors. Igualment, féu una panoràmica dels objectes artístics de diversa tipologia i funció vinculats a aquestes ordes religioses.

Per la seva banda, Tina Sabater (UIB) presentà un elenc dels pintors i bruixolers a la Mallorca baixmedieval. Sabater incidí en la seva identitat, les característiques i particularitats de cada ofici, la concentració del millors tallers i artesans en la ciutat i la incidència exercida sobre la societat del moment. D'altra banda, analitzà quins foren els principals promotors i clients de pintors i bruixolers, així com la relació que es podria establir entre el tipus d'obres adquirides i el seu estament social.

Finalment, Magdalena Cerdà i Antònia Juan tractaren els col·lectius dels fusters i picapedrers: els artesans que construïren la ciutat. L'anàlisi es va estructurar a partir d'una triple vessant que es correspondria a les principals tipologies arquitectòniques empreses pels professionals del sector (cases, castells i esglésies). El discurs es basà en fonts documentals i en restes materials, fent especial incidència en aquelles vinculades a la casa medieval.

Quant als estudis històrics, el Dr. Jesús Brufal (Universitat de Lleida) presentà la ciutat islàmica i les elits urbanes a la frontera superior d'Al-Àndalus entre els segles IX i XII. El seu discurs es va basar primordialment en les fonts arqueològiques i també documentals, juntament amb la prospecció de les estructures arquitectòniques conservades per tal d'establir conclusions sobre la importància de les famílies dirigents en la configuració urbana.

La intervenció de la Dra. Maria Barceló Crespi (UIB) se centrà en els oficis de la mar, a partir de fonts documentals i de la toponímia. Aquesta darrera és encara avui testimoni de la importància que tingueren aquests col·lectius en la configuració urbana del raval de mar, així com també foren els responsables de conferir a aquest barri la idiosincràsia que el caracteritza.

Per la seva banda, el Dr. Antoni Mas (UIB), a partir de fonts arxivístiques, presentà el tema de l'esclavatge a la Mallorca medieval. L'historiador oferí una panoràmica general de les condicions en què es desenvolupava el dia a dia dels esclaus i dels vincles que mantenien entre ells. Així mateix, exposà el tipus de relacions mantingudes amb els seus propietaris: condicions de la compravenda, distinció de tasques en funció del gènere, càstigs per motiu de fuga, requisits per assolir la llibertat, etc.

En relació als estudis literaris, la Dra. Antònia Carré (Universitat Oberta de Catalunya) exposà les arrels científiques de la misogínia a través de la literatura medieval. En aquest sentit es basà en textos mèdics, novel·les, poesia, i escrits religiosos varis. Per la seva banda, el Dr. Gabriel Ensenyat (UIB), analitzà la figura del mercader a l'obra literària de Ramon Llull. En especial, la manera en què aquest agent social —que tanta importància assolí a les ciutats costaneres medievals—, fou vist en una etapa inicial (segle XIII) abans d'assolir l'esplendor i riquesa que caracteritzaran aquesta figura a la baixa edat mitjana.

Per concloure, volem expressar des d'aquí el nostre agraïment a la Universitat de les Illes Balears, concretament a la Facultat de Filosofia i Lletres, i al Servei d'Activitats Culturals que han donat el suport econòmic i han gestionat els aspectes de caire més burocràtic i administratiu. Altrament, volem agrair a

l'Arxiu del Regne de Mallorca que ens prestés l'espai per a la celebració del seminari i a la l'Associació d'Historiadors de la Corona d'Aragó (HISCOAR) que valorà la nostra iniciativa amb el segell de qualitat de l'Associació. Per descomptat, agraïm a tots els ponents i assistents, últims responsables de l'èxit d'aquesta iniciativa.

Magdalena Cerdà Garriga

Antònia Juan Vicens

Universitat de les Illes Balears

Grup de Recerca en Estudis Medievals (GRESMED)

NOTÍCIES

Jornada: *Sant Vicenç Ferrer i Mallorca* (22 de febrer de 2019, Arxiu del Regne de Mallorca)

Figura 1: Fanny Tur i Maria Barceló en la presentació de la jornada
Figura. 2: Assistents a la jornada. En primera plànol, d'esquerra a dreta:
Ferran Garcia-Oliver, Plàcid Pérez, Vicenç Rosselló i Antoni Furió.

La figura de Sant Vicenç Ferrer (València, 1350 – Bretanya, 1419), una de les personalitats més influents i polièdriques de la nostra cultura, és susceptible de múltiples aproximacions. No debades aquest «Mestre en teologia, orador extraordinari, predicador incansable i amb una extensa reputació de taumaturg», ha estat descrit com un «*showman* de l'edat mitjana». De fet —tot fent servir terminologia actual— va ser un veritable ídol de masses, que va fer arribar, mestre com era de «l'oralitat, dels missatges directes i del llenguatge corporal», la seva paraula a milenars de persones, de dins i fora de l'àmbit ibèric. Un excel·lent propagandista, un *influencer* medieval —si se'ns permet la provocació—, que també fou un teòleg brillant i un polemista encès que va malavejar —i ho aconseguí— fer valer la seva veu en la resolució d'afers d'alta volada, tant de naturalesa religiosa —el Cisma d'Occident— com política —el compromís de Casp i l'entronització de la dinastia Trastàmara.

En l'entretant, tingué temps per fer una de les seves «gires» a Mallorca, on deixà sentir i escoltar la seva veu vigorosa, i hom restà embadalit parant esment en el seu posat, bastit amb gesticulacions decidides i efectistes. Les petjades d'aqueixa *tournee* medieval han romàs fins avui en forma d'un bon

esplet de tradicions, conservades per la memòria popular i recollides per mossèn Alcover, com també en nombrosos retaules i capelles espargits arreu de la geografia religiosa illenca.

De tot plegat —de l'entitat de la seva figura, i del ressò popular de la seva estada mallorquina— tractà la jornada *Sant Vicenç Ferrer i Mallorca*, organitzada per l'Àrea d'Història Medieval del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears, en el marc de les activitats del Grup d'Estudis Medievals (GRESMED) de la UIB. S'ha de fer notar que, ben generosament, la jornada va ser patrocinada per la Conselleria de Cultura, Participació i Esports del Govern Balear i que es dugué a terme en la sala d'actes de l'Arxiu del Regne de Mallorca.

A l'esmentada activitat hi intervingueren (divendres dia 22 de febrer, a partir de les 9.30 h) reconeguts especialistes en la història medieval valenciana (Antoni Furió i Ferran García-Oliver, catedràtics d'Història Medieval de la Universitat de València) i professors universitaris que han estudiat la realitat mallorquina de l'època de Sant Vicenç Ferrer (Ricard Urgell, director de l'Arxiu del Regne de Mallorca) i, amb relació a la seva ruta mallorquina, l'itinerari que va seguir (Vicenç Rosselló Verger, catedràtic mallorquí de la Universitat de València) i la geografia de les tradicions vinculades amb les seves prèdiques (Caterina Valriu, professora de Filologia Catalana a la Universitat de les Illes Balears).

La Jornada, que tingué lloc a l'Arxiu del Regne de Mallorca, va ser presentada per la Dra. Maria Barceló Crespi, catedràtica d'Història Medieval de la Universitat de les Illes Balears, i per la Sra. Fanny Tur Riera, consellera de Cultura, Participació i Esports del Govern de les Illes Balears (entitat, com hem dit, patrocinadora de la Jornada). Aquesta s'inicià amb una conferència del doctor Ferran Garcia-Oliver, el qual va narrar i analitzar detingudament la biografia del sant valencià, que emmarcà dins el seu context històric i cultural. Seguidament, el doctor Antoni Furió, catedràtic d'Història Medieval de la Universitat de València, va dedicar la seva intervenció a explicar els mecanismes i les estratègies de «gestació» —que basculaven entre la fabulació evident, la teatralitat exagerada i la «fabricació» d'escenaris— dels miracles de Sant Vicenç Ferrer i la seva recepció dins la mentalitat religiosa popular. El doctor Ricard Urgell, professor associat d'Història Medieval de la Universitat de les Illes Balears i director de l'Arxiu del Regne de Mallorca, va detallar les circumstàncies socioeconòmiques del Regne de Mallorca en temps de Sant Vicenç Ferrer, una època farcida de corrupció, bàndols i desgràcies, com la torrentada de sa Riera (1403), el Contracte Sant (1405) i, en general, la convulsa situació sociopolítica de l'interregne, estudiada també per la doctora Maria Barceló.

El doctor Vicenç Rosselló, catedràtic mallorquí de Geografia a la Universitat de València, va dur a terme la primera intervenció del capvespre, en què va explicar quin va ser l'itinerari que seguí Sant Vicenç Ferrer durant la seva estada a Mallorca, tot detallant els resultats d'una investigació amb aqueixa mateixa temàtica, publicada recentment a la revista *Cuadernos de Geografia* (Universitat de València), en la qual, fins i tot, hi va estimar el nombre d'assistents a les prèdiques. La doctora Caterina Valriu, professora titular de Filologia Catalana a la Universitat de les Illes Balears, dedicà el seu parlament a detallar —de manera tan amena com rigorosa— la petjada de Sant Vicenç Ferrer a l'imaginari popular i a les tradicions mallorquines, a la qual hi havia dedicat el seu llibre, escrit conjuntament amb Tomàs Vibot, *Sant Vicenç Ferrer a Mallorca: Història, llegenda i devoció* (2010). La doctora Valriu va ser presentada pel doctor Gabriel Ensenyat, catedràtic de Filologia Catalana a la UIB i col·laborador de GRESMED.

L'activitat, que comptà amb una nodrida assistència, es va cloure l'endemà, a les 12 h, amb una acurada visita al convent de Sant Vicenç Ferrer de Manacor, a càrrec de la doctora Júlia Roman, professora ajudant doctora d'Història de l'Art a la Universitat de les Illes Balears, qui ha dedicat part de les seves recerques a l'esmentat convent. Les explicacions de la doctora Roman i el caràcter monumental del conjunt serviren per il·lustrar la força de la petjada vicentiana en l'Església i la cultura popular mallorquina dels temps del Barroc i, també, per cloure ben adequadament la Jornada.

Antoni Mas Forners
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

Seminari: *Els darrers andalusins de Mayurqa*
(1 d'abril de 2019, Edifici Ramon Llull, Universitat de les Illes Balears)

L'arqueòleg Jaume Deyà durant la seva presentació sobre Almallutx

Aqueix seminari, organitzat per l'Àrea d'Història Medieval del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears, en el marc de les activitats del Grup d'Estudis Medievals (GRESMED) de la UIB, tenia com a objectiu oferir al nombrós públic assistent un estat de la qüestió sobre les recerques en curs relacionades amb dues qüestions (la conquesta de Mayurqa i el destí de la població nativa, els andalusins) que no interessaven només als especialistes, sinó que, tot el contrari, capten l'atenció d'un públic ben ample, una circumstància que posà de manifest la Dra. Maria Barceló, catedràtica d'Història Medieval, qui va anunciar, a més, que l'Àrea d'Història Medieval de la UIB, com a part del GRESMED, tenia planificat dur a terme activitats de naturalesa consemblant i amb una periodicitat més o manco regular.

El seminari s'inicià amb la intervenció de la Dra. Maria Magdalena Riera Frau, especialista en l'estudi de Mayurqa, qui va dedicar la seva intervenció a explicar com varen ser els darrers temps de la societat andalusina de Mayurqa, tot remarcant que era això, una societat andalusina, essencialment idèntica a les de la resta d'al-Andalus. Acte seguit, Antoni Mas, professor d'història medieval de la UIB, va resumir les seves recerques sobre la conquesta de Mayurqa i el destí de la població andalusina, que va qualificar d'«extinció social i, en gran mesura, també biològica». El Sr. Jaume Deyà, arqueòleg i codirector del projecte Almallutx, va presentar, de manera entretinguda, però ben de prim compte, els resultats de

l'excavació i estudi del jaciment objecte del projecte que encapçala (Almallutx). L'excavació d'aquest jaciment, tot i les dificultats que presenta, resulta indispensable per conèixer i valorar quina havia estat la veritable entitat dels darrers nuclis de resistència andalusins, però també utilíssima per esbrinar molts d'altres aspectes, potser no tan cridaners, de la societat andalusina de les Balears.

Cal fer notar, així mateix, que el seminari es tancà amb un col·loqui i un torn de paraules obertes que es perllongà prop de dues hores.

Antoni Mas Forners
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

Jornades d'Història contemporània 2019

D'esquerra a dreta: Laura Miró, Eduard del Valle, David Ginard, Llorenç Bauzà i Rafel Mas.

La primavera ens tornà a dur, un any més, les Jornades d'Història contemporània. Els dies 29 i 30 d'abril de 2019 gairebé una quarantena d'intervencions es van succeir en dues jornades ben intenses en què es van presentar noves recerques històriques i novetats bibliogràfiques.

Durant la primera sessió es tractaren temàtiques tan diverses com els orígens de l'esport i la seva vessant associativa, els processos electorals i les coalicions polítiques de principis del segle xx o el cop d'Estat de Primo de Rivera a les Illes. També hi hagué espai per a la presentació de la Biblioteca Digital de les Illes Balears i de les obres *Quan tot semblava possible... Els fonaments del canvi cultural a Espanya (1960-1975)* (Universitat de València, 2018), *Identitats nacionals i nacionalisme a l'Estat espanyol durant l'època contemporània* (Institut d'Estudis Balearics, 2019) i *El Parlamentarisme en perspectiva històrica. Parlaments multinivell* (Institut d'Estudis Autònomic i Parlament de les Illes Balears, 2019).

Durant l'horabaixa de la primera jornada tingué lloc la projecció del documental *Llavors de futur. Un homenatge al feminisme de les Illes Balears* (Producció de Good News), seguida d'un conjunt d'intervencions de temàtiques diverses: moviments migratoris, l'illa de Cabrera durant la guerra del francès, la història agrària mallorquina, els intents d'aconseguir un estatut d'autonomia a Balears durant la segona república, així com el paper de la llengua catalana en el món editorial del franquisme tardà i la transició i el debat periodístic per l'ús del català durant el franquisme.

La segona jornada començà amb la presentació dels llibres *Mallorca davant el centralisme* (Lleonard Muntaner Editor, 2018), *Treballadors, sindicalistes i clandestins. Històries orals de la república, guerra i*

resistència. Volum III (Documenta Balear, 2018), *Aurora Picornell. Feminismo, comunismo y memoria republicana en el siglo xx* (Comares, 2018) i *Pan y toros. Breve historia del pensamiento antitaurino español* (Plaza y Valdés, 2018).

Seguidament tingueren lloc un conjunt d'intervencions de temàtica religiosa (el paper dels mallorquins als cursets de cristiandat, l'anticlericalisme xueta...), estudis biogràfics, recerques de gènere entorn el treball femení a la Mallorca del segle XIX i XX, la recepció de la revolució russa entre els socialistes mallorquins i el paper de la premsa i els usos polítics del cas d'Altsasu.

La darrera sessió, l'horabaixa de la segona jornada, començava amb una anàlisi del músic Baltasar Samper, seguida de dues intervencions relatives a la guerra civil —el cop d'Estat de Casado i la presentació dels resultats del projecte Espais de la Batalla de Mallorca. A continuació hi hagué intervencions sobre el gir biogràfic, exemplificat en Guillem Cifre i Clara Hammerl, i una anàlisi de la Hermandad de Excombatientes de la División Azul de las Islas Balears.

Les darreres intervencions se centraren en la situació del PSOE a Mallorca durant els darrers anys del franquisme, el significat social de la Comuna de Bunyola i una anàlisi de les tasques desenvolupades pel Centre d'Estudis i Documentació Contemporània - CEDOC.

En les jornades intervingueren professors de la UIB, de la Universitat de Barcelona, de la Universitat Autònoma de Barcelona, professors de secundària, doctorands i estudiants que realitzen les seves recerques de final de grau i màster. Un any més s'ha volgut oferir un espai per a presentar recerques, intercanviar coneixements i generar debats, tot esperant contribuir de manera modesta però constant a millorar els nostres estudis.

L'organització de les jornades va anar a càrrec del Grup d'Estudi de la Cultura, la Societat i la Política al món contemporani, el CEDOC i el Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la UIB. Hi col·laboraren la Facultat de Filosofia i Lletres, la Universitat de Barcelona i el Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana en l'època contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Elisabeth Ripoll Gil
Universitat de les Illes Balears

NOTÍCIES

**TESIS DOCTORALS I TREBALLS DE FI DE MÀSTER
LLEGITS EL CURS 2018-19
DEPARTAMENT DE CIÈNCIES HISTÒRIQUES
I TEORIA DE LES ARTS**

Tesis doctorals. Doctorat en Història, Historia de l'Art i Geografia

- *Diferencias socioeconómicas y culturales en espacios andinos: comparación entre los cantones Otavalo, Pujilí y Guamote, Ecuador* (Olga Hipatia Mayorga Jerez)
- *El papel y lugar de Francisco Javier Clavijero en la historiografía mexicana* (Irina Yurievna Veselova)
- *Evolució constructiva de la Catedral de Mallorca. Història, tècniques i materials en els Llibres de Fàbrica.* (Miquel Ballester Julià)
- *La construcción turística en las Islas Baleares (1939-2005). Arquitectura, urbanismo y fotografía* (María Sebastián Sebastián)
- *Percepción del clima y del cambio global en Mallorca. Mitos, equívocos y realidades en torno al medio físico* (José María Torrens Calleja)

Treballs de fi de màster. Màster Universitari en Patrimoni Cultural: Investigació i Gestió

- *Aproximació al semanari "Justicia". Manacor (1909-1911)* (Juan Luis López Calahorro)
- *Aquell Círculo Mallorquín. Història organització i activitats (1851-1983)* (Jaime Munar Arrom)
- *Bases del Pla Director per a un projecte de divulgació del patrimoni arquitectònic de la ciutat de Palma basat en l'experiència Open House* (Eduardo Yuste Mascaró)
- *El Còmic i la Memòria Històrica: el cas de la Segona Guerra Mundial* (Pedro Suau Pujadas)
- *El potencial turístico de las ciudades no turísticas en el contexto de las industrias creativas de Rusia central* (Alina Pechenkina)
- *Els orígens de la localitat costanera de Cala Rajada i l'arribada del primer turisme (1860 - 1936)* (Agustí Nebot Massanet)
- *Els patrons d'assentament dels jaciments d'època romana a Alcúdia* (Carlos Pozas Bueno)
- *Historia, política y sociedad del siglo XX a través de los cómics de Tintín* (Bartomeu Castell Pons)
- *Historia i política en el còmic francobelga: el cas d'Astèrix* (Rocío Agustina Parodi Amado)
- *La población artesana en una ciudad preindustrial: Palma a finales del siglo XVIII a través del Impuesto de Utensilio* (Cristina Núñez Frau)
- *La promoció artística femenina a la Mallorca medieval* (Cristina Sancho Brunet)
- *Les migracions interiors d'Espanya en el segle XX: l'arribada dels peninsulars a Mallorca. Els casos d'Alaró Binissalem Consell i Lloseta entre el 1930 i el 1973* (Maria dels Àngels Pujadas Torres)
- *Renovación cultural y modernidad. El caso paradigmático de la revista Brisas (1934-1936)* (Verònica Lillo Martí)

Treballs de fi de màster. Màster Universitari en Formació del Professorat. Especialitat Geografia i Història

- *Anàlisi des de la perspectiva didàctica de l'agricultura i els seus efectes aplicat a un estudi de cas: Un itinerari didàctic per sa marjal de sa Pobla* (Pedro Rotger Amengual)
- *Descobrir Esporles. Un itinerari didàctic per 3r d'Eso* (Francisca Vidal Perelló)
- *Dos itineraris didàctics per a alumnes de 1r i 2n cicle d'E.S.O a Inca* (Maria del Mar Villalonga Perelló)
- *Dos itineraris didàctics per alumnes dels cursos de 2on i 3er d'ESO als municipis d'Escorca i Vilafranca de Bonany* (Bernat Barceló Riutort)
- *Educació i Memòria Històrica* (Alicia Noemi Muntaner Payeras)
- *El cinema i el seu ús en el procés d'ensenyament-aprenentatge* (Marc Puig López)
- *El fang a Marratxí. Itinerari didàctic per a alumnes de tercer curs d'educació secundària obligatòria* (Pere Vidaña Lladó)
- *El joc de simulació històrica com a instrument d'ensenyament i aprenentatge. Una proposta didàctica* (Maria Gelabert Oliver)
- *El municipi de ses Salines. Proposta d'itinerari didàctic per a primer curs d'ESO* (Joan Bonet Vanrell)
- *Ensenyar cultura democràtica a primer de batxillerat. Una proposta didàctica* (Adrián Baranda Martínez Abascal)
- *Juníper Serra i les missions de Califòrnia: Una proposta per treballar l'ABP* (José Juan Riutort Lorenzo)
- *La didàctica de les batalles dins el currículum de l'educació secundària obligatòria* (José Luis Maese Subires)
- *La didàctica de les fonts primàries històriques a l'educació secundària obligatòria. Una proposta per a la història de Mallorca* (José Miguel Montiel Ruiz)
- *La invisibilització de la dona al currículum de Geografia i Història* (Ana Ribas Ferrer)
- *L'itinerari didàctic com a recurs pedagògic per a comprendre la interacció «naturalesa-societat» en els paisatges de les àrees de muntanya de la regió biogeogràfica mediterrània: un exemple pràctic en el municipi de Banyalbufar (Illes Balears, Espanya)* (Adrià Costa Ribes)
- *Menorca com escenari d'itineraris educatius pels alumnes d'ESO i Batxillerat: les possibilitats de l'illa com a font d'aprenentatge cultural* (Mercè Capellà Negre)
- *Paisatge, desenvolupament sostenible i activitats econòmiques. Un itinerari didàctic per la costa de Llucmajor i Campos amb alumnes de 3r d'ESO* (Antònia Font Puig)
- *Proposta didàctica sobre Història de la Indumentària* (Carme Llauger Pérez)
- *Proposta d'itinerari didàctic per a secundària: Urbanisme i patrimoni a la ciutat d'Inca* (Ismael Galiano Mera)
- *Proposta d'una unitat didàctica per treballar l'alfabetització mediàtica i informacional en el primer cicle d'ESO en l'àrea de Geografia i Història* (Rosa María Casañas Vilamala)
- *Tres itineraris didàctics de geografia, història i història de l'art a Campos* (Victòria Bauçà Nicolau)
- *Un itinerari didàctic per investigar el turisme i els seus impactes sobre Cala Millor* (Pedro Juan Vives)
- *Una aproximació a la flipped classroom: proposta per a quart d'ESO i segon de Batxiller* (Sebastián Carrió Dalmau)